

Antika i srednji vijek

Hrvoje Gračanin

(Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb)

RIMSKE PROMETNICE I KOMUNIKACIJE U KASNOANTIČKOJ JUŽNOJ PANONIJI

UDK 904:625.7(497.5)(091)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 26. 4. 2010.

U radu se na temelju izvorne građe, arheoloških spoznaja i relevantne historiografske literature raspravlja o prometnim komunikacijama u kasnoantičkoj južnoj Panoniji s poglavitim obzirom na tri rimske cestovne osi na spomenutom prostoru: podravsku, posavsku i podunavsku (limesku). Pozornost se posvećuje i mjesnim putovima, napose tzv. unutarnjoj cesti koja je presijecala unutrašnjost savsko-dravsko-dunavskog međuriječja te, pružajući se poprečno i uzdužno, spajala središnje područje s glavnim prometnicama. Najveća je pažnja usmjerena na topografsku problematiku odnosno identifikaciju slijeda rimskih putnih postaja.

Ključne riječi: rimske ceste, putne postaje, južna Panonija, kasna antika.

Uvod

Opće je poznata činjenica kako su ceste koje su gradili Rimljani imale, zahvaljujući svojoj vojnoj, gospodarskoj i političkoj namjeni, presudnu ulogu u širenju i održavanju rimskoga gospodstva. Slobodno se može reći da su u doba Rimskog Carstva kolni putovi sa svom pratećom infrastrukturuom (mostovima, tunelima, odmorištima, putnim postajama) bili, pored gradova, najočitije svjedočanstvo čovjekova zahvaćanja u prirodni okoliš. Stoga nije nimalo neobično da su rimske ceste i dan-danas među najbolje očuvanim ostacima rimske civilizacije, premda često skrivene pod prirodnim djelovanjem u kasnijim stoljećima odnosno zaklonjene suvremenim prometnicama.¹

¹ Pregled razvoja rimske cestogradnje i prometnog sustava vidi najnovije u Tilburg 2007, 1-40. Također i Laurence 2002, 11-26, 39-57 u vezi s njihovom funkcijom i političkom motivacijom za izgradnju na primjeru rimskodobne Italije. Za karakter odnosno definiciju rimskih prometnica - osnovna podjela je na *viae publicae* (javne ceste), *viae vicinales* (mjesne ceste) i *viae privatae* (privatne ceste) - vidi Laurence 2002, 58-62, uz Tilburg 2007, 7-9.

U zacrtavanju putova Rimljani su se povodili za logikom najbolje iskorištenosti prirodnih uvjeta, određujući prometne smjerove što izravnije. Cestovne su pravce najradije povlačili u dolinama, kotlinama i uzduž vodotokova. Južna je Panonija upravo odličan primjer takvih obzira rimske cestogradnje. Glavne prometnice pratile su tokove Save, Drave i Dunava, a i poprečne ceste koje su povezivale magistrale koristile su se riječnim dolinama i kotlinama položenima među gorskim uzvišenjima.

U savsko-dravsko-dunavskom međuriječju su najvažnije bile dvije prometne okosnice. Jedna se pružala duž Drave, a druga duž Save. Zapadno ishodište svih putova za Panoniju, jednako kao i za Dalmaciju, bila je Akvileja (*Aquileia*, Aquileia, hrv. Oglej). Nezaobilazno prometno križište za panonske cestovne pravce nalazilo se u Sirmiju (*Sirmium*, Srijemska Mitrovica), a važna su čvorišta bile i Cibale (*Cibalae*, Vinkovci), Mursa (*Mursa*, Osijek) i Siscija (*Siscia*, Sisak). Na navedenim su komunikacijskim osima najranije osnivani rimski gradovi, a uz ceste su na propisanoj udaljenosti jedna od drugih bila podignuta odmorišta (*mansiones*), iz kojih su se mogla razviti prava naselja (ako se odmorišta nisu već nalazila u blizini odnosno u sklopu postojećih naselja), te, između odmorišta, i nekoliko putnih postaja za izmjenu konja odnosno zaprega (*mutationes*).² Uz posavsku i podravsku cestu, važnu je ulogu imala i podunavska prometnica, tzv. limeska cesta, koja je prvenstveno spajala pogranična utvrđenja na Dunavu.

Najvažnija literarna vrela za rimske cestovne pravce u Međuriječju su *Antoninov itinerarij* (*Itinerarium Antonini Augusti*) iz 3. stoljeća, *Burdigalski* ili *Jeruzalemski itinerarij* (*Itinerarium Burdigalense sive Hierosolymitanum*) iz prve polovine 4. stoljeća (333./334. godine) i *Peutingerova karta* (*Tabula Peutingeriana*) iz 4./5. stoljeća, a stanovitu potkrijepu pruža *Kozmografija Anonima Ravenjanina* (*Ravennatis Anonymi Cosmographia*) vjerojatno iz ranog 9. stoljeća.³ Dakako, spoznaje o pružanju rimskih cestovnih trasa na terenu nemoguće su bez temeljitih arheoloških istraživanja koja upotpunjuju podatke s rimskih miljokaza.

Cjelovitom identifikacijom rimskih putnih postaja u južnoj Panoniji prvi se u nas pozabavio još početkom 19. stoljeća Matija Petar Katančić, a pedesetak godina poslije toga se pothvatio Ivan Kukuljević Sakcinski, oslanjajući se uglavnom na tumačenja starijih autora, među njima i Katančića, ali ih i

² Sažeto o *mansiones* i *mutationes* usp. Tilburg 2007, 46-47.

³ Referentna izdanja su: *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, izd. M. Pinder - G. Parthey, Berlin 1848.; *Itineraria Romana I: Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, izd. O. Cuntz, Leipzig 1929. (pretisak Stuttgart 1990.), *Itinerarium Burdigalense*, izd. P. Geyer - O. Kuntz, [CCSL 175], Turnholt 1965., *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324 I-II*, izd. E. Weber, Graz 1976., *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, izd. M. Pinder - G. Parthey, Berlin 1860., *Itineraria Romana II: Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, izd. J. Schnetz - M. Zumschlinge, Leipzig 1940. (pretisak 1990.).

nadopunjujući.⁴ U novije je vrijeme sažeti pregled za južnu Panoniju, zasnovan prvenstveno na Andrásu Grafu, donio Stanko Andrić.⁵ Oprezno pak valja pristupati podacima koje nudi Mirko Marković budući da se prigodice oslonio na zastarjela razrješenja, ponajprije Kukuljevića, čiji su zaključci jednim dijelom napušteni zahvaljujući suvremenim arheološkim istraživanjima.⁶ Krajnje sumarno o rimskim cestama na tlu današnje Hrvatske pišu Aleksandar Klemenčić i Branko Vujasinović, a pregled s osloncem na ovaj članak nude Aleksandra Deluka, Vesna Dragčević i Tatjana Rukavina.⁷ Napokon, najnovije je Hrvoje Gračanin donio prikaz rimskih prometnih pravaca u južnoj Panoniji.⁸ Na pojedinačnoj razini najtemeljitija je raščlamba dostupnih vrela za posavsku magistralu od Siscije do Sirmija i dalje rad Ive Bojanovskog, u nekim segmentima izmijenjen u jednom kasnijem prilogu.⁹ Takvi prilozi nedostaju za podravsku magistralu i za limesku cestu.

Potrebno je istaknuti da su u ovoj studiji toponimi dosljedno navode u nominativnom obliku, iako ih vrela najčešće donose u lokativnim padežima (u pravilu ablativu jednine ili množine, rjeđe u genitivu ili akuzativu) pa dokučivanje nominativa nije uvijek jednostavno. To osobito vrijedi za imena sa završecima na *-is* kod kojih je zapravo nemoguće sa sigurnošću odrediti kako je glasio nominativ jer je ablativ plurala oblikom jednak za imenice i u ženskom rodu po prvoj sklonidbi i u srednjem rodu po drugoj sklonidbi. Stoga nije sigurno je li izvorni toponim imao u nominativu plurala završetak na *-ae* (ženski rod) ili na *-a* (srednji rod). Ovdje je ipak pretpostavljen oblik sa završetkom na *-ae* prema analogiji s *Cibalae* i *Bassianae*.

Posavska magistrala

Najbrža prometna veza između Italije i istočnih pokrajina vodila je kroz Posavinu. Polazeći od Akvileje, cesta se račvala u Emoni (*Emona*, Ljubljana), čije je gradsko područje pripadalo Italiji od samog početka ustrojavanja Panonije.¹⁰ Odatle je kao odvojak Jantarskog puta produžavala na istok uz

⁴ Katančić 1824-1825, Kukuljević 1873, 103-132. Katančić je svoje znamenito djelo *Antički svijet prema putnim zemljovidima* dovršio 1803. i 1805. godine, ali je ono tiskano tek dva desetljeća kasnije.

⁵ Andrić 2002, 120-122. Graf 1936, 42-128 nudi dosada najcjelovitiji prikaz o panonskoj cestovnoj mreži (za južnopanonsko područje odnosno prostor današnje sjeverozapadne i istočne Hrvatske vidi 45-69, 110-117). Sumarno su se rimskim cestama u Panoniji pozabavila još dvojica mađarskih povjesničara, Andreas Mócsy (Mócsy 1962, 658-667) i Sándor Soproni (Soproni 1980b, 207-217).

⁶ Marković 2002, 40-44, 2004, 169-183.

⁷ Klemenčić - Vujasinović 2000, 6-10, Deluka - Dragčević - Rukavina 2003, 733-742.

⁸ Gračanin 2008, 68-70. Ova studija proširuje i u pojedinim dijelovima ispravlja taj pregled.

⁹ Bojanovski 1984, 145-165, 1993, 59-70.

¹⁰ Usp. Šašel Kos 2003, 11-17.

desnu obalu Save, isprva podalje od rijeke.¹¹ Na jug se spuštala do postaje Krucij (*Crucium*) koju bi, kako se čini, u kasnoj antici trebalo smjestiti u Gorenju Gomilu sjeveroistočno od Novog Mesta i južno od Škocjana,¹² a ne u Novo Mesto ili u Mačkovec pri Škocjanu sjeveroistočno od Novog Mesta odnosno u Groblje pri Prekopi kod Šentjerneja.¹³ Cesta se Savi iznova približavala u Neviodunu (*Nevioudunum*), poslije Emone prvom većem naselju na tom putu, koje se u kasnoj antici nalazilo u pograničju između Italije, Unutrašnjeg Norika i Panonije Savije. Neviodun se obično ubicira u Drnovo jugozapadno od Krškog,¹⁴ no neki su ga smještali u Ozalj.¹⁵

Uzme li se Neviodun kao početna točka posavske magistrale na panonskoj granici, jedino *Peutingerova karta* bilježi ovu prometnicu u punoj njezinoj dužini: *Novioduni - Romula X - Quadrata XIII - Ad Fines XIII - Siscia - Ad Pretorium - Servitio XXX - Urbate XXIII - Marsonie - Ad Basante XXXIII - Saldis XX - Drinum fl(umen). XVIII* (rukopisna inačica: *XXIII*) - *Sirmium XVIII*, s naznačenim račvanjem u Marsoniji (*Marsonia*) prema *Certis<ij>i* (*Certiss<i>a*) i odatle u Cibale (*Cibalae*).¹⁶ *Marsonie - Certis XXV - (Cibalae) XXIII. Antoninov itinerarij* donosi odvjetak magistrale koji se u Sisciji usmjeravao kroz unutrašnjost južne Panonije i u Cibalama priključivao na podravsku i odatle na limesku cestu: *Novioduno - Quadrata* (rukopisna inačica: *Quadrato m(ilia). p(assuum). XXVIII - Siscia m. p. XXVIII - Varianis m. p. XXIII - Manneianis m. p. XXVI - (sed mansio Augusti in praetorio est) - Picentino m. p. XXV - Leucono m. p. XXVI - Cirtisa m. p. XV - Cibalis m. p. XXII - Ulmos m. p. XXII* (rukopisna inačica: *XXXII*) - *Sirmi m. p. XXVI* (259, 14-261, 3), te pravac iz Akvileje kroz Liburniju do Sicije sa sljedećim završetkom: *Romula - Quadrata m. p. XIII* (rukopisna inačica *XXIII*) - *Ad Fines XIII* (rukopisna inačica: *XXIII*) - *Siscia m. p. XXI* (274, 4-7). *Jeruzalemski (Burdigalski) itinerarij* ne spominje posavsku magistralu jer naznačuje isključivo pravce kojima je autor zapisa prošao na hodočašću u Svetu zemlju. *Kozmografija Anonima Ravenjanina* navodi dionice *Sirmium - Drinum - Saldis - Bassantis - Marsonia* u sklopu podravsko-podunavske pro-

¹¹ Soproni 1980, 211, Andrić 2002, 121.

¹² Pirkovič 1968, 58-62.

¹³ Novo Mesto: Škrivanić 1974a, 42; Mačkovec: Graf 1936, 46, Andrić 2002, 121; Groblje: Šašel 1975, 91.

¹⁴ Graf 1936, 47, Knez - Petru - Škaler 1961, Cermanović-Kuzmanović 1974, 23, Petru - Petru 1978, Gregl 1984, 9, Andrić 2002, 121, Lovenjak 2003, 93-105.

¹⁵ Škrivanić 1974a, 42, Marković 2002, 51. Usp. i bilj. 19. Takva ubicacija nije izgledna. Ozalj je tek u kasnom dobu Carstva postao stalno naseljena točka, uređena rimska utvrda, jer je većina arheoloških nalaza iz 6. stoljeća (vidi Čučković 1994, 191, 2006, 204).

¹⁶ Cibale (latinski *Cibalae*) se i u pohrvaćenom obliku donose u množini, iako bi ispravno bilo u jednini (Cibala), osobito stoga što su tako razrješavani ostali toponimi koji u izvorniku stoje u pluralu. Odmak je od ovog pravila učinjen zbog uvriježene uporabe pluralne forme, ali i činjenice što ime današnjeg naselja na mjestu rimskoga grada ima također množinski oblik (Vinkovci).

metnice (IV, 19) te *Sicce - Fines - Romula - Nomiduni* kao dio posavske magistrale od Emone (IV, 20).

Prema podacima poznatim iz antičkih itinerarija i karata, a pod pretpostavkom da su postaje između Nevioduna i Siscije ležale na istom pravcu, cesta se od Nevioduna zaobilaznim putem upravljala na jug do razmeđa današnjeg Korduna i Banovine. Tri posljednje postaje prije Siscije bile bi Romula (*Romula*), Kvadrata (*Quadrata*) i Kod Granice (*Ad Fines*) koju bilježe i *Peutingerova karta* i *Antoninov itinerarij*. Poteškoća je u tomu što ih *Peutingerova karta* smješta na pravac od Emone do Siscije, a *Antoninov itinerarij* i na taj smjer (uz izostavljanje Romule), ali i na trasu koja se uspinjala od sjevernog jadranskog priobalja odnosno cestu koja je preko Senije (*Senia*, Senj) vodila iz Akvileje u Sisciju, pa je nemoguće pomiriti navedene milijacije. Istraživači su na različite načine nastojali razriješiti ovo poklapanje, zaključujući da su podaci o postajama na cesti Senija - Sicija iz *Antoninova itinerarija* netočni odnosno da su pogreškom preneseni s pravca Emona - Siscija,¹⁷ da se pogreška potkrala na trasi ucrtanoj u *Peutingerovoj karti* i da se magistrala Emona - Siscija ipak priključivala na put iz Senije u Sisciju;¹⁸ da *Noviodunum* iz *Peutingerove karte* i *Antoninova itinerarija* ne označava isto mjesto nego da je u karti riječ o zasebnoj postaji, a u itinerariju o muničiji na mjestu današnjeg Drnova;¹⁹ odnosno da je postaja *Quadrata* navedena u *Antoninovu itinerariju* na pravcu od Emone do Siscije različita od one navedene na cesti od Senije do Siscije.²⁰

Romulu se obično ubicira u Dubovac kod Karlovca,²¹ no prema novijem mišljenju nalazila bi se u Ribnici kod Jesenica na Dolenjskem.²² Ovo bi se poklapalo s tradiranom udaljenošću između Nevioduna i Romule na *Peutingerovoj karti* koja iznosi deset rimskih milja (oko 15 km). Međutim, već je teže pomiriti jednaku udaljenost između Romule i Bibija (*Bibium* sc. *Bivium*, Dvopuće odnosno Raskrižje) na cesti od Senije do Siscije iz *Antoninova iti-*

¹⁷ Bojanovski 1973, 172, 1984, 229. Vidi i Klemenc 1938, 112.

¹⁸ Durman 1992, 124, 126. Usp. i Graf 1936, 12: *Die Namen Quadrata und Romula befinden sich entweder an der Tabula, oder im Itinerarium an einer unrichtigen Stelle.*

¹⁹ Usp. Miller 1916, 458 koji Noviodun s *Peutingerove karte* stavlja u Ozalj. Da su postojala dva mjesta, Neviodun i Noviodun, smatrao je još Katančić (usp. Kukuljević 1873, 130; vidi i Marković 2004, 169; također i karta kod Burkowski 1999, 31). No, to je malo vjerojatno, a razlike u navedenim razdaljinama prije valja tražiti u rukopisnim koruptelama ili netočnostima vrela.

²⁰ Cuntz 1929, 38: *260, 1 stationem a 274, 5 diversam puto.* Cuntz stoga ime postaje na trasi od Emone do Siscije razrješava kao *Quadrato* (nominativ vjerojatno *Quadratum*), što omogućuju i rukopisne inačice. Uz to, prema pojedinim rukopisima je ime postaje *Quadrata* na cesti od Senije do Siscije glasilo *Quadranta* (za tu se varijantu odlučuje Cuntz 1929, 41).

²¹ Još je to učinio Matija Petar Katančić (usp. Klemenc 1938, 113), a preuzeli su Škrivanić 1974, 126, 127, Burkovsky 1999, 30, Marković 2002, 51, 2004, 169, Gračanin 2008, 68.

²² Usp. Pirković 1968, 70 i Petru 1969, 20, što prihvaćaju Šašel 1975, 94 i Gregl 1987, 70.

nerarija. Ubikacija Bibija je sporna,²³ no stoga je Arupij (*Arupium*) s priličnom sigurnošću smješten u okolici današnjeg Prozora kod Otočca, a od njega bi, prema *Antoninovu itinerariju*, Bibij bio udaljen također deset rimskih milja. Dakle, razdaljina između Romule i Arupija iznosila bi dvadeset rimskih milja (oko 30 km), što je bjelodano nedostatno ako se Romula nalazila tako daleko na sjeveru, u Ribnici, čak i ako se u obzir uzmu rukopisne koruptele koje su potpuno očigledne.²⁴ Otuda se razložnim doima pomišljati kako se Romula ipak morala nalaziti bitno južnije od doline Save, možda upravo u Dubovcu. S druge strane, možda bi bilo pretjerano ustvrditi da Romula, Kvadrata i Kod Granice nisu pripadali cesti od Senije do Siscije. Doduše, upitno je treba li miljokaz otkriven u Topuskom sredinom 19. stoljeća (više ga nije bilo 1873. godine kad je Kukuljević Sakcinski objavio studiju o rimskoj Panoniji), na kojem je bila označena udaljenost od Akvileje (navodno 168 ili 188 rimskih milja), povezati s cestovnim pravcem preko Senije ili se radilo o oznaci udaljenosti do tog nesumnjivo važnog prometnog čvorišta u današnjem Topuskom, ali trasom preko Emone.²⁵ Prema *Antoninovu itinerariju* udaljenost od Akvileje do Emone iznosila bi 76 rimskih milja, a od Emone do Siscije daljnjih 115 milja,²⁶ što ukupno daje 191 rimsku milju. Slično vrijedi i za *Peutingerovu kartu*, gdje zbroj iznosi 174 rimskih milja, ali su milijacije nepotpune pa se nadopunom dobiva udaljenost od

²³ Na primjer, Patsch 1990, 37-38 ga je smjestio na sedlu Janjča, kod vrela Gacke (otuda bi mu Romula bila u podnožju Male Kapele), što, čini se, prihvaća i Olujić 2007, 209-210. S druge strane, Miller 1916, 459 je mislio da bi Bibiju bolje odgovaralo Brinje odnosno Jelvica kod Brinja. Još ranije je Kukuljević 1873, 132 smatrao da se Bibij nalazio u Tounju (Tovunju) istočno od Ogulina ili u Vitunju sjeverozapadno od Ogulina, a Graf 1936, 9, 11 ga je poistovjetio s Čakovcem kod Josipdola.

²⁴ Ukupna udaljenost između Senije i Siscije navedena u *Antoninovu itinerariju* je prevelika za stvarnu relaciju, što je istaknuo i Bojanovski 1984, 229-230, uz bilj. 8^a.

²⁵ Podatak o miljokazu bilježi Kukuljević 1873, 132. Pretpostavku o vezi preko Senije iznosi Durman 1992, 126, koji ističe da je udaljenost od Akvileje preko Senije do Siscije prema *Antoninovu itinerariju* iznosila 213 rimskih milja, odnosno do Kvadrata 178 rimskih milja, što bi se otprilike poklapalo s milijacijom s danas izgubljenog miljokaza, pogotovo što Durman pretpostavlja da je on donosio upravo tu udaljenost, a ne 168 ili 188 rimskih milja. Štoviše, rukopisne inačice u vezi s udaljenosti između Romule i Kvadrata odnosno između Kvadrata i Kod Granice (vidi gore u osnovnom tekstu) omogućuju i pretpostavku da je bila označena udaljenost od 188 milja. Međutim, temeljni je nedostatak u Durmanovu razmišljanju što je udaljenost između Akvileje i Siscije preko Senije u *Antoninovu itinerariju* očito pogrešno zabilježena. Isto, doduše, vrijedi i za udaljenost između Akvileje i Siscije preko Emone ako su se postaje Romula, Kvadrata i Kod Granice doista nalazile na razmeđu Korduna i Banovine jer je tada stvarna relacija veća za više od dvjesto kilometara od one koju bilježe vrela (što čini neuvjerljivom tvrdnju da je izgubljeni miljokaz iz Topuskog prikazivao tek 168 ili 188 rimskih milja).

²⁶ *Antoninov itinerarij*, 128, 6-129, 2: *Aquileia civitas - Fluvio Frigido* (XXXVI) - *Longatico mansio* (XXII) - *Hemona* (rukopisna inačica *Hennoma*) *civitas* (XVIII) i 259, 11 - 260, 2: (*Hemona*) - *Praetorio Latovicorum* (XXXIII) - *Novioduno* (XXXI; rukopisne inačice: XXVIII, XXX) - *Quadrata* (rukopisna inačica *Quadrato*) (XXVIII) - *Siscia* (XXVIII).

190 rimskih milja.²⁷ Stoga je mnogo vjerojatnije kako je miljokaz pronađen u Topuskom označavao udaljenost od Akvileje preko Emone, iako nije sigurno koju je stvarnu milijaciju prikazivao. Istodobno, budući da je i cesta od Senije do Siscije bila od prvorazredne prometne važnosti, nema razloga sumnjati u to da se jednim dijelom poklapala sa završnom dionicom emonsko-siscijskog puta. Zabunu koja je nastala zbog poretka postaja i milijacija navedenih u *Antoninovu itinerariju* za prometnicu Senija-Siscija možda bi se moglo objasniti lošom rukopisnom predajom odnosno da su milijacije pogrešno tradirane ili da iz spiska čak nedostaju neke postaje. Jednako se može ustvrditi i za dionicu između Nevioduna i Romule u *Peutingеровoj karti* jer je navedenih deset rimskih milja premalo ako je Romula, kako se čini, ležala u Dubovcu (uostalom, *Antoninov itinerarij* i *Peutingerova karta* ne podudaraju se uvijek ni u milijacijama niti u postajama na očigledno istim pravicima, kao što zorno pokazuje trasa puta od Akvileje do Emone, koja u *Antoninovu itinerariju* iznosi 76 rimskih milja, a na *Peutingеровoj karti* 53 odnosno, s nadopunom, 69 rimskih milja).

Kvadrata, sljedeća poznata postaja poslije Romule, nalazila se vjerojatno u Topuskom upravo s obzirom na tamošnji nalaz miljokaza, ali i činjenicu da je u rimsko doba ondje postojalo znatnije naselje s termalnim lječilištem.²⁸ Prometnica između Romule i Kvadrata je vjerojatno prolazila dolinama rijeka i potom uz sjeverni rub Petrove gore. Od Topuskog se usmjeravala na istok do današnjeg sela Dragotina jugoistočno od Gline, gdje je pronađen miljokaz koji je označavao udaljenost od Siscije.²⁹ Potom je stizala do Malog Gradca u kojem je po svemu sudeći bila postaja Kod Granice, odakle se na jug i jugoistok, preko istočnih uzvisina Zrinske gore, pružala komunikacija prema rijeci Uni.³⁰ Od postaje Kod Granice, koja se očigledno nalazila nadomak granice s pokrajinom Dalmacijom, cesta je išla dolinom Petrinjčice prema sjeveru preko selâ Jabukovac i Donja Mlinoga, a zatim ponad Gornje Budičine na Moštanicu i odatle po svemu sudeći kroz šumu Kotar

²⁷ *Aquileia - Ponte Sonti (XIII) - Fl(uvio). Frigid(o) - In Alpe Iulia (XV) - Longatico (V) - Nauporto (VI) - Emona (XII) - Acruone (XVIII) - Ad Protorium (XIII) - Crucio (XVI) - Novioduni (XVI) - Romula (X) - Quadrata (XIII) - Ad Fines (XIII) - Siscia (XX)*. Nedostaje milijacija između *Ponte Sonti* i *Fluvio Frigido* koja je iznosila 16 rimskih milja (Freutsmiedl 2005, 109). Postaja *Fluvius Frigidus* iz *Antoninova itinerarija*, koja se nalazila kod mjesta *Castra ad Fluvium Frigidum* (današnja Ajdovščina; usp. Šašel 1975, 91, Vedaldi Iasbez 1994, 445-446), ležala je u istom pravcu kao i postaja *In Alpe Iulia* (današnja Hrušica; usp. Ulbert 1981, Vedaldi Iasbez 1994, 101-103). Odmorište (*mansio*) Most na Sonciju (Isonciju) odnosno Soči (*Pons Sonti*) lokalitet je kod današnjih Majnica (tal. Mainizza) pri Gorici (o njemu usp. Magnani - Banchig - Ventura 2005, 81-136).

²⁸ Durman 1992, 126, 127, Šegvić 2006, 270.

²⁹ Usp. Durman 1992, 125-126. Također i Šegvić 1988, 61. Miljokaz je bio oštećen, ali se moglo zaključiti da je milijacija iznosila 23 rimske milje (CIL III 15199).

³⁰ Durman 1992, 125-126, 127. Za vicinalni pravac prema dolini Une usp. i Pašalić 1960, 15, Bojanovski 1984, 230.

jugoistočno od Petrinje do prijelaza na Kupi, možda kod Moščenice južno od Siska, na kraju završavajući u Sisciji.³¹

Vrijedi razmotriti i gdje se zapravo cesta iz Senije priključivala na prometni pravac koji ju je vodio u Sisciju. Prema *Antoninovu itinerariju*, bilo bi to u postaji Romuli. No, tada bi cesta nepotrebno skretala jer se od Senja upravljala na jugoistok prema Prozoru kod Otočca. Stoga je logičnije da je smjerala između Velike i Male Kapele i od neubiciranog Bivija, gdje se očito račvala u dva pravca, važnijim krakom nastavljala preko Korduna na Topusko odnosno na Kvadratu,³² a drugim se ogrankom upravljala prema Romuli. Potonji je pravac na važnosti dobio u razvijenom srednjem vijeku usponom Zagreba.³³ Napokon, postojao je i alternativni prometni krak koji je izravnije povezivao Nevioudun sa Siscijom, iako ga antički itinerariji i karte ne bilježe. On se možda kod Bregane odvajao od magistralnog pravca koji se otprilike do ove točke gotovo u cijelosti podudara s trasom današnjeg autoputa Ljubljana-Zagreb. Potom se vjerojatno pravocrtno usmjeravao kroz Samoborsko polje do Kerestinca, prešao uz obronke Vukomeričkih gorica u Turopolje te preko Donje Lomnice, Petrovine Turopoljske i Buševca produžavao do Siska.³⁴ Buševac je također bio važno prometno čvorište na koje se spajala i vicinalna cesta iz Petoviona (*Poetovio*, Ptuj) do Siscije. Od Siscije na istok pružale su se dvije prometnice. Magistralni pravac prema Sirmiju prolazio je dolinom Save, a regionalna cesta se usmjeravala u unutrašnjost. Izlaz iz Siscije za savsku dolinu poklapao se s prilaznom prometni-

³¹ Za predloženu trasu usp. Durman 1975, 31-33, 1992, 124-125. Vidi također i Bojanovski 1984, 156. Preko Moščenice, u čijoj bi se blizini nalazio priključak na magistralu Siscija-Sirmij, već je Brunšmid 1898, 195-199 vodio pravac ceste od Senije do Siscije. Za pregled starijih mišljenja o pravcu ceste od Neviouduna do Siscije usp. Klemenc 1938, 113-115. Vidi i Kukuljević 1873, 131, koji je Kvadratu locirao u Steničnjak, Kamensko ili Degoj, a Kod Granice kod Međurače, sjeverno od Gore. Graf 1936, 48 je u Kvadratu vidio Vrginmost, a u Kod Granice Glinu. Na starija tumačenja oslanjaju se i Škrivanić 1974a, 42, Burkowsky 1999, 30 i Marković 2004, 169, kojima je Kod Granice u Glini, a Kvadrata u Vojniću. Andrić 2002, 123 stavlja Kod Granice u Degoj kod Topuska. Vuković 1994, 150, nabrajajući pet važnih magistralnih pravaca na širem prostoru Siscije, smješta Kvadratu na cestu za Nevioudun (br. 1), a Kod Granice i Romulu na cestu za Seniju (br. 5), te domeće kako je Siscija s Akvilejom mogla biti povezana i pravcem Kod Granice na Emonu (idem, 151). Pritom je očito da je pomiješao postaje duž dvije prometnice: Emona-Nevioudun-Siscija i Siscija-Senija.

³² Ovo je u osnovi naznačio i Bojanovski 1984, 230, određujući približno trasu ceste Senija-Siscija. Također i Gračanin 2008, 80, bilj. 12.

³³ Szavitz Nossan 1970, 129 navodi da je srednjovjekovni put od Zagreba do Senja, nakon što bi prešao Savu, vodio preko Stupnika na Jasku te kroz Draganičku šumu do Dubovca, potom dolinom Mrežnice pokraj Zvečaja u dolinu Dobre kod Lipe te dalje preko Tounja i Skradničkog sedla do Hreljina Ogulinskog, pa je onda preko Modruša, Velike Kapele i Vratnika završavao na konačnom odredištu.

³⁴ Klemenc 1938, 109, 112-113, Gregl 1984, 10, 1991, 40-41. Nemeth-Ehrlich - Kušan Špalj 2003, 107, 110 misle da je odsječak preko Donje Lomnice bio glavni dio ceste Nevioudun-Siscija i da je Buševac bio postaja Kod Granice. Mišljenje da je Buševac Kod Granice iznio je još Bojanovski 1984, 229, bilj. 10.

com iz Kod Granice, a otprilike u ravnini sa selom Moščenica nalazio se odvojak kojim se cesta preko selâ Blinje, Bijelnika, Velike Graduse, Svinjice, Gornjeg Hrastovca, Meminske, Rausovca i Utolice upravljala na istok prema Bačinu i Hrvatskoj Dubici.³⁵ Prva postaja na tom pravcu bila je Kod Pretorija (*Ad Praetorium*) koja se nalazila u Gornjem Bačinu na lijevoj obali Une, zapadno od Hrvatske Dubice.³⁶ Cesta je kod Hrvatske Dubice prelazila na desnu obalu Save te južnim padinama Prosare i kroz Vrbašku stizala u ravnici uz Savu te preko Čatrnje, Kruškika i Obradovca završavala u Bosanskoj Gradiški, gdje se smjestilo važno središte kopnenog i riječnog prometa Servicij (*Servitium*).³⁷ Iz Servicija se upravljala desnom obalom Save i preko Bukovca, Bataru, Liskovca, Lipovače, Mokrica, Dubrave (Laminci), Trošelja i Razboja dolazila u Srbac istočno od utoka Vrbasa u Savu, u kojem se nalazila postaja Urbata (*Urbas*).³⁸ Vjerojatno kod Pričca prelazila je na lijevu obalu Save³⁹ i uz južne padine Dilja, preko Lužanâ, Oriovca, Stupnika, Gornjih Andrijevacu, Sabinja, Gromačnika, Brodskog Varoša i Brodskog Brda (Podvinje), primicala se Slavonskom Brodu. Tu gdje se Mrsunja ulijeva u Savu nalazila se Marsonija.⁴⁰ Od Marsonije je cesta sjevernom Posavinom vjerojatno preko Donje Vrbe, Zadubavlja, Oprisavaca, Sikirevacu, Babine Grede i Štitara vodila do postaje Kod Basanta (*Ad Basantem*) koja se po svoj prilici nalazila na rudini Vragorilo kod rijeke Bosuta u blizini Županje.⁴¹ Slijedeći tok Save, zacijelo se preko Crkvene grede po kojoj prolazi današnja cesta Županja-Bošnjaci i Velike Struge spuštala prema Posavskim Pod-

³⁵ Za trasu ceste Siscija-Kod Pretorija usp. Bojanovski 1984, 156-161, uz Brunšmid 1898, 195, Durman 1975, 24-25. Na potezu između Slabinja i Hrvatske Dubice otkriveno je pet miljokaza, jedan u Potoku u Slabinji (iz 251.-253. godina, milijacija 30 rimskih milja), tri u Gornjem Bačinu (iz 212., 236., i 305./306. godine, samo treći s oznakom milijacije, 34 rimskih milja) i jedan u Hrvatskoj Dubici (iz 364.-375. godine, restituirana oznaka milijacije 42 rimske milje). Usp. Bojanovski 1984, 160-161.

³⁶ Miller 1916, 461, Škrivanić 1974a, 42, 48, Bojanovski 1984, 161-166, 1993, 63. Mjesto Pretorij (*Praetorium*) bilo je smješteno na Crkvini u Suvaji.

³⁷ Pašalić 1960, 27, Škrivanić 1974a, 42, Bojanovski 1984, 173, 1993, 63, Andrić 2002, 121. Za trasu ceste Kod Pretorija-Servicij vidi Bojanovski 1984, 166-173, 1993, 63. Na Prahuljama u Gornjem Rebrovcu, selo Jablanica, pronađen je miljokaz, postavljen vjerojatno 219. godine, ali bez oznake milijacije (Bojanovski 1973, 163-176, 1984, 169-170). Neki istraživači Servicij lociraju u okolicu Stare Gradiške (usp. Džaić 1989, *sine pagina*) odnosno u selo Pivare kraj Nove Gradiške (usp. Miškov 2006, 48).

³⁸ Graf 1936, 51, Škrivanić 1974a, 42, Bojanovski 1977, 152-153, 1984, 174, 1993, 63. Džaić 1989, *sine pagina* smatra da se postaja Urbata nalazila blizu današnjega mjesta Davora, na utoku Vrbasa u Savu. Za trasu ceste Servicij-Urbata usp. Bojanovski 1984, 173-179.

³⁹ Bojanovski 1984, 181. U kasnijem radu prijelaz smješta istočnije, kod Slavenskog Kobaša (Bojanovski 1993, 63; tako i Iskra-Janošić 2001, 43, Miškov 2004, 20).

⁴⁰ Miller 1916, 462, Graf 1936, 51, Škrivanić 1974a, 42, Bojanovski 1984, 184-185, 1993, 63. Za trasu ceste Urbata-Marsonija usp. Bojanovski 1984, 180-185.

⁴¹ Bojanovski 1984, 187-188, 195-199. Usp. i Škrivanić 1974a, 43. Kod Basanta Bojanovski kasnije smješta u samu Županju (1993, 63; tako i Iskra-Janošić 1999, 57). Za trasu ceste Marsonija-Kod Basanta usp. Bojanovski 1984, 188-195.

gajcima, gdje se vjerojatno nalazila postaja Salda (*Saldae*).⁴² Poslije toga je iznova prelazila preko Save, možda na potezu između Gradca u Trnjacima istočno od Brčkog i Račinovaca,⁴³ pa je, jamačno se ne udaljujući mnogo od rijeke, najvjerojatnije dolazila preko Brezova Polja i Batkovića na Donji Brodac jer bi se postaja Rijeka Drina (*Drinum Flumen*) mogla nalaziti u Prekajama kod Donjeg Brodca.⁴⁴ Smjerajući dalje prema Sirmiju, cesta je morala još dvaput svladati riječne prijelaze: na Drini, vjerojatno kod sela Balatun uz samu rijeku, ulazeći u kasnoj antici u pokrajinu Prvu Meziju, te na Savi, kod Mačvanske Mitrovice, vraćajući se u Drugu Panoniju. Na tom putu prometnica je prolazila kroz sjevernu Mačvu koja je bila premrežena naseobinama i putovima, a prešavši Savu, završila je u pokrajinskom središtu, Sirmiju, gdje se priključivala na prometnu okosnicu koja je vodila dalje na istok odnosno jugoistok, nadovezujući se s jedne strane na donjodunavski prometni krak, a s druge strane na magistralni pravac prema Konstantinopolu.⁴⁵

Podravska magistrala

U kasnoj antici posavski je prometni pravac važnošću nadmašivala cesta kroz Podravlje.⁴⁶ Na to, među ostalim, ukazuje i činjenica što je nepoznati hodočasnik, koji je načinio *Jeruzalemski (Burdigalski) itinerarij*, odabrao upravo podravsku magistralu za svoje putovanje. Njegov podroban opis sačuvao je nazive i manjih postaja na ovom putu, uključujući i podunavski odsječak, sve do Singiduna (*Singidunum*, Beograd): *civitas Petovione - (transis pontem, intras Pannonias inferiorem) - mutatio Ramista mil(ia) VIII - mansio Aqua viva mil(ia) VIII - mutatio Popolis mil(ia) X - civitas Iovia mil(ia) VIII - mutatio Sunista mil(ia) VIII - mutatio Peritur mil(ia) XII - mansio Lentolis mil(ia) XII - mutatio Cardono mil(ia) X - mutatio Cocconis mil(ia) XII - mansio Serota mil(ia) X - mutatio Bolenta* (rukopisna inačica: *Bolentia*) *mil(ia) X - mansio Maurianis mil(ia) VIII - (intras Pannoniam superiorem) - mutatio Serena mil(ia) VIII - mansio Vereis mil(ia) X - mutatio Iovalia mil(ia) VIII - mutatio Mersella mil(ia) VIII - civitas Mursa mil(ia) X - mutatio Leutuoano mil(ia) XII - civitas Cibalis mil(ia) XIII - mutatio Celena mil(ia) XI - mansio Ulmo mil(ia) XI - mutatio Spaneta mil(ia) X - mutatio*

⁴² Bojanovski 1984, 211 (uz pregled starijih mišljenja o lokaciji Salde), 1993, 63. Za trasu ceste Kod Basanta-Salda usp. Bojanovski 1984, 200-205.

⁴³ Usp. Bojanovski 1984, 212, 216. Kasnije Bojanovski prijelaz preko Save locira u Račinovce (1993, 63; tako i Iskra-Janošić 2001, 43).

⁴⁴ Bojanovski 1984, 217-218. U kasnijem radu Bojanovski navodi samo selo Brodac (1993, 63). O trasi ceste Salda-Rijeka Drina usp. Bojanovski 1984, 211-216.

⁴⁵ Za riječne prijelaze usp. Bojanovski 1984, 218, 221-225. Za moguće trase ceste Rijeka Drina-Sirmij usp. Bojanovski 1984, 211-227.

⁴⁶ O izuzetnoj važnosti ove prometnice usp. Graf 1936, 59, Löwe 1961, 7, Mócsy 1962, 661.

Vedulia mil(ia) VIII - civitas Sirmium mil(ia) VIII - (fit ab Aquileia Sirmium usque milia [C]CCCXII mansiones XIII mutationes XXXVIII) - mutatio Fossis mil(ia) VIII - civitas Bassianis mil(ia) X - mutatio Noviciani mil(ia) XII - mutatio Altina mil(ia) XI - civitas Singiduno mil(ia) VIII - (finis Pannoniae et Misiae) (561, 4-564, 1).

Ove podatke dijelom nadopunjuje *Peutingerova karta: Petavione - Remista X - Aqua viva X - Populos XI - Botivo VIII - Sonista VIII - Piretis XII - Lentulis XI - Iovia VIII - Sirotis X - Bolentio X - Marinianis X - Seronis VIII - Berebis X - Iovallio VIII - Mursa minor VIII - Mursa maior X - Ad Labores Pontis Ulcae XII - (Cibalae) X - Cansilena XI⁴⁷ - Ulmospaneta⁴⁸ XI - Sirmium XIII - Bassianis XVIII - Idiminio VIII - Tauruno VIII - Confluentib(us) III .co(onjunctum?). - Singiduno.*

Manje detaljan je *Antoninov itinerarij: Patavione civitas m(ilia). p(assuum).* - *Aqua viva m. p. XX - Iovia m. p. XVIII - Lentulis* (rukopisna inačica: *Lentulus*) *m. p. XXXII* (rukopisna inačica: *XVIII*) - *Serota m. p. XXXI* (rukopisne inačice *XX, XXXII*) - *Marinianis* (rukopisne inačice: *Marianis, Marimanis*) *m. p. XX* (rukopisne inačice: *XXII, XXVI*) - *Vereis* (rukopisne inačice: *Vericis, Vercis*) *m. p. XXII* (rukopisne inačice: *XX, XXVI*) - *Mursa civitas m. p. XXI* (rukopisne inačice: *XXII, XXVIII*) - *Cibalas civitas m. p. XXIII* (rukopisne inačice: *XXXIII, XXIII*) - *Ulmos vicus m. p. XXII* (rukopisna inačica: *XXIII*) - *Sirmi civitas m. p. XXVI* - *Bassianis civitas* (rukopisne inačice: *Basinianis, Basimanis*) *m. p. XVIII* - *Tauruno classis* (rukopisne inačice: *Taurono, Taurinio, Taurimo*) *m. p. XXX* - *Singiduno castra* (rukopisna inačica: *Sigiduno castellum*) *m. p. III* (129, 6-132, 1), uz odsječak prometnice koja je iz središta Druge Panonije vodila prema glavnom gradu pokrajine Dalmacije: (*Sirmium*) - *Budalia m. p. VIII* - *Spaneta* (rukopisna inačica: *Hispaneta*) *m. p. VIII* (rukopisna inačica: *VII*) - *Ulmo* (rukopisna inačica: *Ulmos*) *m. p. X* - *Cibalis m. p. XXII* (rukopisne inačice: *XII, XXI*) - *Cirtisia* (rukopisne inačice: *Cutisia, Citisia, Cirtasia*) *m. p. XXIII* - *Urbate* (rukopisna inačica: *Urbatae*) *m. p. XXV* - *Servitti* (rukopisne inačice: *Servito, Servitei, Serunti, Seruti, Scruitti*) *m. p. XXIII* (rukopisna inačica: *XXIII*) (268, 1-7).

Napokon, i *Anonim Ravenjanin* bilježi lokalitete s podravsko-podunavske prometnice, nižući ih od istoka prema zapadu: *Confluentes - Taurinum - Idominio - Bassianis - Fossis - Sirmium i Mursa maior - Mursa minor - Ioballios - Berevis - Sorenis - Marinianus - Balenilo - Sirote - Cucconis - Lentulis - Sonista - Botivo - Populos - Aquaviva - Remista* (IV, 19).

⁴⁷ Vrijedi istaknuti da Škrivanić 1974a, 39 pogrešno navodi „bezimenu stanicu“ prije Kansilene koja bi bila 11 rimskih milja udaljena od Ad Labores Pontis Ulcae. Njegova je zabuna nastala otuda što nije ispravno pridjeljivao milijacije lokalitetima. Naime, ucertana milijacija označava udaljenost do prvog sljedećeg, a ne od prethodnog lokaliteta kao u itinerarijima. Stoga tih 11 rimskih milja pripada udaljenosti od Cibala do Kansilene.

⁴⁸ Radi se o dva odvojena lokaliteta, *Ulmus* i *Spaneta*.

Ishodište podravske magistrale, također odvojka glasovitog Jantarskog puta, bio je Petovion koji se prethodno nalazio u Gornjoj Panoniji, ali je u prvoj polovini 4. stoljeća pripojen Unutrašnjem Noriku. Ta je uzdužna komunikacijska os slijedila poljoprivredno najprivlačnije područje između nizine Drave i pobrđa Kalnika i Bilogore prema istoku. Kao prva postaja na tom putu spominje se Ramista (*Ramista*) koja se vjerojatno nalazila u Forminu između Ptuja i Ormoža.⁴⁹ Od Ptuja do Formina cesta je išla preko Rogoznice i kraj Borovaca do račvanja između Strelaca i Cunkovaca, odakle se jedan krak usmjeravao prema Savariji (*Savaria*, Szombathely, hrv. Subotiče), a drugi nastavljao preko Moškanjaca i Gorišnice do Formina.⁵⁰ Kod Formina je cesta prešla Dravu i prolazila južno od dvorca Križovljan Grad i nadomak sela Radovec Polje pa preko dravskog rukavca Napušće nastavljala sjeverno od sela Strmec Podravski do lokacije jugozapadno od Komara, ulazeći u Akvu Vivu (*Aqua Viva*, hrv. Živa Voda), zacijelo na mjestu današnjeg Petrijanca kod Varaždina.⁵¹ Napustivši Petrijanec, cesta se vjerojatno pružala u ravnoj crti preko Majerja, Sračinca i Hrašćice južno od današnje prometnice do Varaždina, gdje se jedan smjer račvao prema jugu, u Andautoniju (*Andautonia*, Ščitarjevo) i Sisciju, dok je glavni pravac smjerao ravno na istok do Bartolovca na lijevoj obali Plitvice, koji je vjerojatno i lokacija postaje Popul (*Populi*).⁵² Poslije okomitog prelaska Plitvice preko rudina „Krčevine“, gdje je bila rimska naseobina kod koje se odvajala lokalna prometnica za Akve Jaze (*Aquae Iasae*, hrv. Jaške Toplice, Varaždinske Toplice), cesta se doticala selâ Novakovec, Vrbanovec, Sudovčina i Martijanec te s južne strane Križovljana i između Poljanca i Hrastovska stizala u Joviju Botivo (*Iovia Botivum*), današnji Ludbreg.⁵³ Odatle je produžavala na jugoistok preko Globočca, Čukovca, Bolfana, Cvetkovca, Rasinje i Subotice Podravske do Suniste (*Sunista*), zacijelo na mjestu Kunovec Brega sjeverozapadno od Ko-

⁴⁹ Pahič 1965, 315, Fulir 1969, 369, 371, 1970, 7, Škrivanić 1974a, 40, Petrić 1994, 34. Inačica naziva postaje glasi *Remista* (*Peutingerova karta*, *Anonim Ravenjanin*). Za starija mišljenja o ubikaciji Ramiste vidi Klemenc - Saria 1936, 90, koji je smještaju u Zavrče (idem, 89).

⁵⁰ Za trasu ceste Petovion-Ramista usp. Pahič 1965, 284-287, 301-304.

⁵¹ Miller 1916, 444, Pahič 1965, 315, Vikić - Gorenc 1968a, 4, 6, Fulir 1969, 371, 1970, 8, Škrivanić 1974a, 40, Šarić 1977, 49-50, 1978, 177, Marković 1978, 92, 1983, 28, 2002, 49, 2004, 175, Marković 2003b, 23, Gorenc - Vikić 1984, 60, Feletar 1989, 28, Petrić 1994, 33, 34, Andrić 2002, 123, Puzak 2003, 29. Za starija mišljenja o ubikaciji Akve Vive vidi Klemenc - Saria 1936, 90, koji je lokaliziraju u Vinicu kod Varaždina (ibidem). Za trasu ceste Ramista-Akva Viva usp. Fulir 1969, 369, 372, 1970, 8-9.

⁵² Fulir 1969, 408-409, 1970, 11-12, Škrivanić 1974a, 40. Marković 2004, 175 navodi kao mogućnost Bartolovec, ali i Sv. Jurja Ludbreškog (druga lokacija zacijelo prema Graf 1936, 63). Vikić - Gorenc 1968a, 4 spominju Crkvište. Kukuljević 1873, 108 je Popul smjestio u Ludbreg. Za trasu ceste Akva Viva-Popul usp. Fulir 1969, 372-376.

⁵³ Tomičić 1966, 119, Vikić - Gorenc 1968b, 129, Fulir 1970, 13-14. Kukuljević 1873, 108 je Joviju Botivo stavio u Bukovec odnosno Sv. Petar Botovo. Za trasu ceste Popul - Jovija Botivo usp. Fulir 1969, 376-379, Gorenc - Vikić 1984, 60.

privnice.⁵⁴ Sljedeća je postaja bila Pireta (*Piretae*), vjerojatno Draganovec južno od Koprivnice, do koje je cesta dolazila preko istočnih obronaka mjesnih pobrda i kroz južna predgrađa Koprivnice.⁵⁵ Uz sjeverno podnožje Bilogore stizala je do Novigrada Podravskeg i potom do Virja sjeverozapadno od Đurdevca, gdje bi bila postaja Lentola (*Lentolae*).⁵⁶ Cesta je nastavljala kroz Veliko Podolje južno od Virja, preko Careve glave kraj Šemovaca i predjela Lešćan, potom iznad selâ Čepelovac i Budrovac te preko Velike Seče do Prugovca južno od Kloštra Podravskeg, možda lokacije postaje Kardon (*Cardonum*).⁵⁷

U *Peutingerovoj karti* se na udaljenosti od 8 rimskih milja od Lentule navodi mjesto Jovija (*Iovia*) koje nije poznato iz drugih itinerarija. Kako *Jeruzalemski itinerarij* stavlja Kardon 10 rimskih milja od Lentole, iz toga bi proizlazilo da se Jovija nalazila prije Kardona u slijedu postaja. Istraživači

⁵⁴ Fulir 1967, 183, 1969, 419, 1970, 14, Škrivanić 1974a, 40, Demo 1981a, 73, Feletar 1989, 30, Marković 1990, 131, 2003b, 23, Petrić 1994, 34, Marković 2002, 52. Za trasu ceste Jovija Botivo-Sunista usp. Fulir 1969, 379-383, Gorenc - Vikić 1984, 60. Inačica naziva postaje glasi *Sonista* (*Peutingerova karta*, *Anonim Ravenjanin*). I Marković 2004, 176 kao mogući lokalitet za Sunistu navodi Kunovec Breg, ali je u nizu putnih postaja stavlja poslije Lentole i Kukone, što je potpuno pogrešno. Kukuljević 1873, 108 je Sunistu smatrao koruptelom za *hic sinistra* ("ovdje lijevo").

⁵⁵ Demo 1981, 73-75, Begović 1986, 147, Marković 1994, 111, 2003b, 23, 24. Za trasu ceste Sunista-Piret usp. Demo 1981, 73, uz Marković 1985, 37. Feletar 1989, 30 navodi Farkašić kod Draganovca (usp. i Marković 1994, 111, Petrić 1994, 34), a Marković 2002, 51 Vlaislav. Kukuljević 1873, 108 je Piretu locirao u Lunjkovec kod Koprivnice.

⁵⁶ Lovrenčević 1979, 234, Begović 1985, 18, 1986, 147, Feletar 1989, 36, Marković 2003b, 23. Inačice naziva postaje glase *Luntulae* (*Peutingerova karta*) i *Lentulae* (*Anonim Ravenjanin*). U Gračanin 2008, 69, 71 se donosi *Lentoli* kao nominativni oblik pod pretpostavkom da je u rukopisu izvorno možda stajalo *Lentolos* (analogija prema *Populos* > *Populi*) budući da rukopisna inačica imena toga mjesta u *Antoninovu itinerariju* glasi *Lentulus*, a rukopisno *u* i *o* se lako zamijene. Sâm se lokalitet u odnosnim vrelima javlja u čak tri osnovna oblika: *Lentolis*, *Luntulis* i *Lentulis*. Što se tiče prethodnih ubikacija, Kukuljević 1873, 108 navodi Gradišće kod Virja (usp. i Lovrenčević 1979, 236, Petrić 1994, 35), a Škrivanić 1974a, 40 Đurdevac. Marković 2004, 176 potpuno neutemeljeno locira Lentulu u Legrad.

⁵⁷ Tako Begović 1985, 18-19, 1986, 148, 150 (usp. i Miller 1916, 445 koji Kardon smješta 3-4 km zapadno od Pitomače). Za trasu ceste Lentola-Kardon usp. Begović 1986, 144. Begović 1985, 19 pobliže određuje Karodun potezom između sela Mala Črešnjevica i Grabovnica. Ostaci rimske ceste vidljivi su u predjelu Žedina jama kod Prugovca i na Vargičevu brijegu između Kozarevca i sela Grabovnice (Jakovljević 1990, 117). Neki istraživači identificiraju Kardun s mjestom *Car<r>odunum* koje spominje Klaudije Ptolemej u svojoj *Geografiji* (usp. Begović 1985, 17, 1986, 149). No, čini se da Ptolemejev lokalitet valja tražiti na ušću Mure u Dravu (Graf 1936, 65; također i Cermanović-Kuzmanović 1974, 17, gdje se doduše spominje i mogućnost da se radi o naselju na mjestu današnje Pitomače; vidi i Mayer 1935, 77, uz Graf 1936, 70 za identifikaciju rijeke). Tu valja naglasiti da postaja *Louta* ili *Lonia* koju neki istraživači zasebno navode (Begović 1985, 17, Feletar 1989, 36, 1990, 12; usp. i Bulat 1983, 263, 266, 267) ne postoji nego je riječ o rukopisnoj korupteli na *Peutingerovoj karti* za Joviju (Miller 1916, 445, bilj. 1).

uglavnom poistovjećuju Joviju i Kardon,⁵⁸ a nedavno je bilo izneseno i mišljenje kako se radilo o jedinstvenoj postaji za dva rimska naselja, smještena u području između Otrovanca, Sedlarice i Prugovca.⁵⁹ Jovija je možda doista bila zasebno mjesto koje bi se moglo identificirati kao *pagus Iovista* s jednog natpisa iz Rima iz 3. stoljeća.⁶⁰ U natpisu pripadnik carske konjaničke straže (*eq[ues] s[ingularis] d[omini] n[ostri]*) Ulpije Kokcej kaže da je rodom bio iz Akve Balise (*Aquae Balizae*, hrv. Bališke Toplice), kotara Jovista (*pagus Iovista*) i zaseoka Kok(o)nećana (*vicus Coc[co]netibus*) u Gornjoj Panoniji. Ovo bi svakako navodilo na zaključak da je Jovista morala biti veće mjesto nadomak kojeg se nalazio zaseok čije je ime moguće povezati s postajom Kokonom (*Cocconae*) iz *Jeruzalemskog itinerarija* odnosno Kukonom (*Cucconae*) iz *Anonima Ravenjanina*. Budući da je utvrđeno da su se Akve Balise (*Aquae Balissae*) nalazile na mjestu današnjeg Daruvara, a Kokonu (Kukonu) se uobičajilo locirati u okolici Špišić Bukovice,⁶¹ Jovija-Jovista je morala ležati dalje od Kardona i bliže Kokonu. Na to donekle upućuje okolnost što se i na *Peutingеровoj karti* i u *Jeruzalemskom itinerariju* poklapa udaljenost od Jovije odnosno od Kokone do sljedeće navedene postaje Serote (*Serota*) ili Sirote (*Sirota*). Najnovije je Jovija-Jovista uvjetno locirana u Turnašicu južno od Pitomače, koja se smjestila na pravcu rimske magistralne ceste, premda bez stvarnih argumenata.⁶² Poteškoću predstavlja i činjenica što je Jovija izostavljena iz *Jeruzalemskog itinerarija* koji je inače prilično precizan u nizanju postaja. Nedoumicu je li riječ o običnom previdu, rukopisnom nedostatku ili čemu drugom nemoguće je razriješiti. Napokon, možda Jovija-Jovista nije ležala uz samu magistralu pa onda nije ni imala funkciju prometne postaje, a našla se na *Peutingеровoj karti* ipak kao veće mjesto od zaseoka Kokone.

Sâma cesta se od Prugovca usmjeravala na jugoistok preko Vargićeva brijega, uz Veseli breg, između predjela Kladje, Krčevine, Peski i Podnatiže

⁵⁸ Kukuljević 1873, 108, Mayer 1935, 77, 79, Graf 1936, 64, Pinterović 1975, 137, Lovrenčević 1979, 234, 236, Feletar 1989, 36, Petrić 1994, 35. Kukuljević Joviju-Kardon smješta u Turnašicu ili Špišić Bukovicu (tako i Lovrenčević 1979, 234, 236), uz to da bi u Špišić Bukovici mogla biti i Kukona, a Graf u Bukovičku Gradinu.

⁵⁹ Schejbal 2003, 106. Doduše, u Schejbal 2004, 102 Jovija je poistovjećena s Kardonom.

⁶⁰ CIL VI 3297. Usp. Miller 1916, 445, Mayer 1935, 73, 75, Begović 1985, 17, 1986, 148, Schejbal 2004, 102. *Jovista* bi značilo "jovijski" (vidi Mayer 1935, 75).

⁶¹ Kukuljević 1873, 108, Šišić 1896, 3, Lovrenčević 1979, 234, 237, Begović 1985, 16, bilj. 10, 20, 1986, 148. Usp. i Cvetković 1971, 6-7 koji Kukonu smješta na lokalitet Bukovička Gradina - brežuljak Zidine kod Špišić-Bukovice. Schejbal 2003, 106 stavlja postaju na lokalitet Berek kod Špišić-Bukovice, uz najistočniji rub toponima/lokaliteta Gradina-Zidina. Prema Milleru 1916, 445 Kukona je Turanovac, a prema Grafu 1936, 65 Sopje. Za trasu rimske ceste od Koprivnice do Špišić-Bukovice usp. i Jakovljević 1990, 116-118.

⁶² Gračanin 2008, 69. Za lokalitet usp. Lovrenčević 1979, 234, 236, Jakovljević 1990, 118. Begović 1985, 16, bilj. 10, 19, 20, 1986, 148 Joviju locira u Otrovanec, a Miller 1916, 445 i Škrivanić 1974a, 40 u Kloštar Podravski.

te preko Grabrovnice, Velike Črešnjevce i Sedlarice do Turnašice, a odatle se gotovo pravocrtno nastavljala podno sjevernih obronaka Bilogore, a južno od suvremene prometnice preko Vukosavljevice, Špišić Bukovice i Korije do predjela Antunovac južno od Virovitice, od koje bi na istok, možda južno od sela Taborišta, ležala već spomenuta postaja Serota ili Sirota.⁶³ Cesta se dalje upravljala pokraj Suhopolja u smjeru sjeveroistoka i preko Naudovca stizala u Orešac, gdje se mogla nalaziti postaja Bolencij (*Bolentium*).⁶⁴ Od Orešca je nastavljala vjerojatno prema Vaškoj i odatle je slijedila tok Drave do Donjeg Miholjca, u kojem je po svoj prilici bila postaja Marinijana (*Mariniana*).⁶⁵ Usmjerujući se na jugoistok, prolazila je preko Svetog Đurađa, gdje je možda bila postaja Serena (*Serena*), Podgajaca Podravske, vjerojatne lokacije postaje Berebe (*Berebae*) i gdje je otkriven miljokaz koji je bilježio udaljenost od Petoviona, 137 rimskih milja, Valpova u koje bi se možda mogla smjestiti postaja Jovalija (*Iovalia*), te Petrijevača koji po svoj prilici pokrivaju prostor rimske Mursele (*Mursella*), posljednje postaje prije Murse.⁶⁶ Cesta je Mursi vjerojatno prilazila preko lokaliteta Kravičke livade

⁶³ Schejbal 2003, 106. Usp. i Begović 1985, 16, bilj. 10, 20, 1986, 147. Za trasu ceste Kardon-Serota usp. Begović 1986, 144, Schejbal 2003, 106. Kukuljević 1873, 108 i Lovrenčević 1979, 236, 237 lociraju Serotu u Gradinu kod Virovitice, Miller 1916, 445 i Škrivanić 1974a, 40 kod sela Orešca i Gačišta, a Graf 1936, 65 oko Noskovaca.

⁶⁴ Kukuljević 1873, 108, Pinterović 1970, 92, 93, Minichreiter 1986, 87, Schejbal 2003, 106, Salajić 2003, 87, 2006, 120 (Dvorina, Svetina, Luka). Za trasu ceste Serota-Bolencij usp. Schejbal 2003, 106. Inačica naziva postaje glasi *Bolent<i>a* (*Jeruzalemski itinerarij*). Miller 1916, 445, Škrivanić 1974a, 40 i Marković 2002, 49, 2003b, 23 smještaju Bolencij kod Sopja, a Graf 1936, 65 u Moslavinu Podravsku (usp. i Cermanović-Kuzmanović 1974, 17). S obzirom na položaj mjesta, Nemeth-Ehrlich 1986a, 106 smatra vrlo vjerojatnim da je upravo kroz Orešac prolazila podravska magistrala odnosno da se ondje nalazio antički Bolencij.

⁶⁵ Graf 1936, 65, Škrivanić 1974a, 40, Soproni 1980a, 58, Andrić 2002, 124, Marković 2002, 50, Herman Kaurić 2004, 21. Miller 1916, 445 locira Marinijanu zapadno od Moslavine Podravske, a Kukuljević 1873, 108 čak u Slatinu, što preuzimaju i Spajić 1965, 13, Pelikan 1997, 15-16 i Tomičić 1999a, 180 i d.

⁶⁶ *Serena*: Graf 1936, 66, Andrić 2002, 124. Inačica naziva postaje glasi *Serona* (*Peutingerova karta*). Obično se Serena smješta u Viljevo jugozapadno od Donjeg Miholjca (usp. Miller 1916, 445, Škrivanić 1974a, 40, Pinterović 1978, 34, Soproni 1980, 58, Marković 1986, 42, 2002, 51-52, 2004, 177, Buzov 2005, 133), no u tom bi slučaju cesta činila neobičan odklon. U Svetom Đurađu utvrđeni su brojni rimskodobni površinski nalazi (Bulat 1969, 47). *Bereba*: Kukuljević 1873, 108, Miller 1916, 445, Graf 1936, 66, Pinterović 1968, 63, 1970, 93, 1978, 34, Cermanović-Kuzmanović 1974, 17, Škrivanić 1974a, 40, Marković 1986, 42, 2004, 177, Marković 2002, 49, Buzov 2005, 129, 133. Inačice naziva postaje glase *Vereae* (*Jeruzalemski itinerarij*) i *Berevae* (*Anonim Ravenjanin*). Spajić 1965, 13 i Pelikan 1997, 16 Berebu vide u Donjem Miholjcu. Na obali Drave, na položaju Selište sjeverno od Podgajevača Podravske otkriveni su rimskodobni ostaci koji ukazuju na neku građevinu, možda postaju (Bulat 1969, 47). Za miljokaz usp. CIL III 6465, uz Pinterović 1968, 63, 1978, 71. *Jovalija*: Miller 1916, 445, Graf 1936, 66, Spajić 1965, 13, Škrivanić 1974a, 40, Pinterović 1978, 34, Pelikan 1997, 16, Marković 1986, 42, 2004, 177, Buzov 2005, 129, 133. Inačica naziva postaje glasi *Iovallium* (*Peutingerova karta*). *Mursella*: Kukuljević 1873, 117, Miller 1916, 445-446, Graf 1936, 66, Spajić 1965, 13, Pinterović 1970, 93, 1978, 34-35, Cermanović-Kuzmanović 1974, 17, Škrivanić 1974a, 40, Bulat 1969, 47-48, 1977, 79, Pelikan 1997, 16, Marković 2002,

zapadno od zaseoka Kravice (danas dio Josipovca kod Osijeka), gdje su utvrđeni rimskodobni nalazi.⁶⁷

U Mursi su se otvarali daljnji prometni smjerovi, na sjever, jug i istok. Podravska magistrala je skretala na jug stremeći prema Sirmiju. Prva postaja na tom pravcu nosila je naziv Kod Iskopâ Mosta Na Vuki (*Ad Labores Pontis Ulcae*), a nalazila se u današnjoj Boboti.⁶⁸ Na tom mjestu *Jeruzalemski itinerarij* navodi postaju *Leutuoano* (nominativ bi glasio *Leutuoanum*), ali je vrlo izvjesno da se radi o tekstualnoj korupteli i da ovaj toponim valja poistovjetiti s postajom Kod Iskopâ Mosta Na Vuki jer im se u potpunosti poklapa i udaljenost od Murse, a ne tražiti još jednu lokaciju.⁶⁹ Cesta je potom preko Pačetina i Nuštra stizala u Cibale, odakle se prema zapadu odvajao krak za Certis(ij)u koja je bila važno prometno čvorište.⁷⁰ Glavni je smjer od Cibala produžavao na jugoistok, prateći tok Bosuta i stizao do postaje Kansilene (*Cansilena*), jamačno na mjestu današnjeg Orolika južno od Vukovara.⁷¹ Cesta je vjerojatno tekla južno od današnje prometnice Zagreb-Beograd uz sela Mirkovci, Jankovci, Slakovci, Orolik, Đeletovci, Vinkovački Banovci i Šidački Banovci.⁷² Sljedeće postaje na tom potezu bile su redom Ulmo (*Ulmus*), Spaneta (*Spaneta*) i Budalija (*Budalia*). Ulmo je po svemu sudeći današnje Orašje između Tovarnika i Šida,⁷³ Spaneta bi možda bila Kukuljevci jugoistočno od Šida,⁷⁴ a Budalija zacijelo Martinci jugoistočno od

51 (selo Surduk kraj Petrijevac), 2004, 179, Buzov 2005, 129. Inačica naziva postaje glasi *Mursa Minor* ("Mala Mursa"; *Peutingerova karta*), što je isto što i Mursela ("Mursica"). Na položaju Čerine istočno od Petrijevac otkriveni su brojni ostaci rimskoga građevnoga materijala, što bi moglo upućivati na postojanje nekog naselja ili postaje (Bulat 1969, 47-48, Minichreiter 1989, 187).

⁶⁷ Usp. Bulat 1969, 48.

⁶⁸ Graf 1936, 67, Škrivanić 1974a, 40, Pinterović 1978, 35, Bojanovski 1993, 64, Marković 2002, 50, 2003a, 17, Buzov 2005, 133.

⁶⁹ Usp. Graf 1936, 67, Marković 2002, 50, 2004, 179. Miller 1916, 446 je pak smješta u Veru kod Bobote.

⁷⁰ Za trasu ceste Kod Iskopâ Mosta Na Vuki-Cibale usp. Iskra-Janošić 2001, 20.

⁷¹ Miller 1916, 446, Graf 1936, 54, Šaranović-Svetek 1967, 111 (Rajterovo brdo), Pinterović 1970, 95, Škrivanić 1974a, 40, Minichreiter 1989, 188, Marković 2002, 49. Inačica naziva postaje glasi *C<a>elena* (*Jeruzalemski itinerarij* 563, 3). Još je Kukuljević 1873, 119 predmijevao Đeletovce ili Orolik.

⁷² Za predloženu trasu ceste Cibale-Kansilena usp. Šaranović-Svetek 1967, 111.

⁷³ Škrivanić 1974a, 41, Popović - Vasiljević 1970, 193-194, Popović 1980, 101, Marković 2002, 52, Sremac 2008, 324. Usp. i Minichreiter 1989, 188. Inačica naziva postaje mogla bi glasiti i *Ulmi* (*Antoninov itinerarij*). Miller 1916, 446 i Graf 1936, 54 smještaju postaju u Tovarnik, a Kukuljević 1873, 119, 120, 123 i Spajić 1965, 13 u Tovarnik ili Ilince.

⁷⁴ Graf 1936, 54, Mirković 1971, 19, Škrivanić 1974a, 41, Popović 1980, 102 (Crkvine), Marković 2002, 50, Sremac 2008, 323-324 (Crkvine). Rukopisna inačica naziva postaje glasi *Hispaneta* (*Antoninov itinerarij*), što je vjerojatno učeno domišljanje nekog prepisivača. Još je Kukuljević 1873, 119, 120, 123 pretpostavljao da bi Spaneta mogla biti i Kukuljevci (ili Nijemci). Miller 1916, 446 je locira u Bačince.

Kukujevaca.⁷⁵ Nakon Budalije cesta je dolazila u Sirmij, gdje su se spajale podravska i posavska magistrala. Možda se u okolici Šida nalazila još jedna postaja, Prista (*Prista*), koju Amijan Marcellin spominje kao državnu vilu (*publica villa*) i za koju kaže da je bila od Sirmija udaljena 26 rimskih milja (38,5 km), što otkriva službenu milijaciju na tom mjestu.⁷⁶ Na lokalitetu Korovi na sjeverozapadnoj periferiji Šida otkriven je miljokaz sačuvan samo fragmentarno,⁷⁷ pa je možda upravo u blizini stajala Prista.

Na dionici od Tovarnika do Šida rimska se cesta pružala u sredini između željezničke pruge Zagreb-Beograd i suvremene prometnice Vukovar-Šid. Od istočnog ruba Šida doticala se sela Gibarca, prolazila sjeverno od Bačinaca i kroz sjeverni rub Kukujevaca, nastavila preko lokaliteta Kamarište kod Martinaca prema selu Laćarku, prešla autoput Zagreb-Beograd, skrenula na jugoistok i, prošavši kroz južni rub Laćarka, presjekla željezničku prugu Zagreb-Beograd i tekla usporedno s njom sve do Srijemske Mitrovice.⁷⁸ U selu Laćarku zapadno od Srijemske Mitrovice pronađen je miljokaz, postavljen 229./230. godine, koji je bilježio udaljenost od Akvinka (*Aquincum*, Óbuda, Budimpešta), 225 rimskih milja.⁷⁹

Od Sirmija je cesta produžavala na istok prema Singidunu, gdje se priključivala na glavnu podunavsku prometnicu.⁸⁰ Na tom je putu najbliža Sirmiju bila postaja Fosa (*Fossae*, hrv. Jarkovi) kod sela Šašinovaca, do kojeg je cesta stizala od industrijske zone izvan Srijemske Mitrovice preko položajâ Crepovac⁸¹ i Bare i južnog dijela Šašinovaca.⁸² Blago se upravljajući na sjeveroistok, cesta je presjekla autoput Zagreb-Beograd južno od Rume te jugo-

⁷⁵ Graf 1936, 54, Mirković 1971, 18, Popović 1980, 102 (Kamarište). Inačica naziva postaje glasi *Vedula* (*Jeruzalemski itinerarij*). Marković 2002, 49 potpuno neosnovano Budaliju smješta u Šid. Kukuljević 1873, 119 je u njoj vidio Mandelos, nasljedujući Katančića (usp. Graf 1936, 54, bilj. 3).

⁷⁶ Amijan Marcellin, 29.6.7. Usp. Graf 1936, 54. Također i Mócsy 1962, 662, Mirković 1971, 19.

⁷⁷ Popović 1980, 101-102, Sremac 2008, 325.

⁷⁸ Za trasu ceste Ulmo-Sirmij usp. Popović 1980, 101-102.

⁷⁹ CIL III 10652 = 6466. Usp. Mirković 1971, 86-87, br. 94, uz Pinterović 1968, 62, Milošević 1988, 119.

⁸⁰ O toj prometnici usp. Škrivanić 1977, 126-129. Izuzetno važan ogranak tog komunikacijskog pravca odvajao se u Viminaciju (*Viminacium*, Stari Kostolac), usmjeravao na jug i preko Serdike (*Serdica*, Sofija) završavao u Konstantinopolu (usp. Škrivanić 1977, 120-122). O ovoj cesti od Singiduna do Konstantinopola vidi i detaljnu studiju Konstantina Jirečeka (1959, 71-190).

⁸¹ Ovdje su otkrivena dva miljokaza, jedan iz 161. i drugi iz 198. godine, od kojih je svaki bilježio udaljenost od tri rimske milje od Sirmija (Mirković 1971, 85-86, br. 92-93).

⁸² Popović 1980, 103 (Drajšpic i Kudoške livade), Milošević 1988, 117-119. Za trasu ceste Sirmij-Fosa usp. Popović 1980, 102-103. Postaja se obično locirala u selo Jarak nedaleko od Save (usp. Kukuljević 1873, 121, Miller 1916, 447, Graf 1936, 57, Mirković 1971, 17, Bojanovski 1993, 65, uz Brunšmid 1905, 167-168).

zapadno od Kraljevice i sjeveroistočno od Dobrinaca, gdje je pronađen miljokaz, stizala u Basijanu (*Bassianae*) koja je sa sigurnošću locirana u Donje Petrovce.⁸³ Napustivši Basijanu, cesta se po svojoj prilici razdvajala u dva pravca, jer se *Antoninov itinerarij*, *Jeruzalemski itinerarij* i *Peutingerova karta* ne podudaraju u nizanju postaja. *Peutingerova karta* bilježi pravac od Basijane do Tauruna (*Taurunum*, Zemun) preko postaje Idiminij (*Idiminum*) (ponavlja ga i *Anonim Ravenjanin*), *Antoninov itinerarij* ne donosi postaje, dok *Jeruzalemski itinerarij* spominje između Basijane i Singiduna postaje Novicijanu (*Noviciana*) i Altinu (*Altina*), zaobilazeći Taurun koji se ne navodi.⁸⁴ U arheologiji se učvrstilo mišljenje kako su se sve navedene postaje nalazile na istom pravcu jer je trasa rimske prometnice kroz Srijem od Tovarnika do Zemuna prepoznata na terenu u cijelosti.⁸⁵ Idiminij se locira na položaj Klisina u Batajnici kod Zemuna, Novicijana na položaj Brestove međe kod Ugrinovaca i blizu Krnješevaca, a Altina u Zemun Polje kod Zemuna.⁸⁶ Međutim, to mišljenje nije uvjerljivo. Najprije, ako su sve ove postaje nalazile na istom pravcu koji je vodio prema Taurunu, zašto nisu u tom nizu i navedene u *Jeruzalemskom itinerariju*? Tada ne bi bilo ni opravdanja za to što je *Jeruzalemski itinerarij* izostavio Taurun. Drugo, ako je vjerovati dostupnim vrelima u vezi s udaljenosti prve postaje poslije Basijane,⁸⁷ Idiminij se prema *Peutingerovoj karti* od nje nalazio 8 rimskih milja daleko, a Novacijana prema *Jeruzalemskom itinerariju* 12 rimskih milja, pa je bjelodano kako je predložena ubikacija postaja pogrešna budući da je položaj Brestove međe gdje bi se nalazila Novicijana bliže Donjim Petrovcima od položaja Klisina u Batajnici gdje bi bio Idiminij. Otuda se čini sasvim prihvatljivim pretpostaviti da su postojala dva prometna kraka, sjeverni (glavni) preko Idiminija i južni (sporedni) preko Novicijane i Altine. Cesta se jamačno račvala poslije Basijane. Od Donjih Petrovaca je prolazila preko položaja Rogožnjača i Kamedin te južno od sela Golubinaca, gdje je njezina trasa skretala na jugoistok, pa je možda na tom mjestu bilo raskrižje. Idiminij bi

⁸³ Kukuljević 1873, 121, Miller 1916, 447-448, Graf 1936, 57, Jankulov 1952, 16, Mirković 1971, 17, Škrivanić 1974a, 41, Popović 1980, 104 (Gradine). Za trasu ceste Fosa-Basijana i nalaz miljokaza kod Dobrinaca usp. Popović 1980, 103-104. U dobrinačkoj gradini na položaju Solnok Popović vidi *caput Basensis iz Notitia Dignitatum Occidentis*, 32 (idem, 104).

⁸⁴ Pretpostavku o dva pravca zastupaju Graf 1936, 58, Mócsy 1962, 662, Škrivanić 1974a, 41, a odbacuje je Milin 2004, 257.

⁸⁵ Usp. Popović 1980, 105.

⁸⁶ Idiminij: Dimitrijević 1961, 97, Crnobrnja - Čeleketić 1998, 233; Novacijana: Dimitrijević 1961, 98, 1965, 153, 1969, 84, Popović 1980, 105, Milošević 1998, 18, Milin 2004, 257; Altina: Dimitrijević 1965, 155, 1969a, 87, što preuzima Gračanin 2008, 70.

⁸⁷ Na priličan oprez poziva činjenica što bi prema *Peutingerovoj karti* Taurun bio od Basijane udaljen 17 rimskih milja, a prema *Antoninovu itinerariju* 30 rimskih milja. Udaljenost između Sirmija i Taurina općenito je prema *Peutingerovoj karti* premala, svega 35 rimskih milja, dok *Antoninov itinerarij* navodi 48 rimskih milja. Ovo se otprilike slaže i s razdaljinom od 45 rimskih milja koju donosi Plinije Stariji (*Prirodopis*, 3.25.148).

mogao odgovarati položaju Brestove međe, na kojem je utvrđen veći rimskodobni građevinski kompleks.⁸⁸ Od Brestovih međa cesta je preko položaja Ploče stizala do Batajnice i s njezine istočne strane, na lokalitetu Crkvište, presjekla autoput Zagreb-Beograd te se potom pružala između Dunava i suvremene prometnice sve do Zemuna (Tauruna). Kod Crkvišta se vjerojatno priključivala na cestu uz podunavski limes te se i tu jamačno nalazilo raskrižje.⁸⁹ Prije samog Singiduna slijedila je još postaja Konfluent (*Confluentes*, hrv. Utok) na ušću Save u Dunav, zapravo manje utvrđenje koje je štitilo taurunsku luku i služilo kao mostobran između Tauruna i Singiduna.⁹⁰ U Konfluentu je jamačno nekoć stajao miljokaz, podignut 354./355. godine, koji je bilježio udaljenost od Atranta (*Atrans*, Trojane) podravskom magistralom preko Cibala i Sirmija do savskog ušća, 346 rimskih milja.⁹¹ Južni bi pak pravac od Basijane preko Novicijane i Altine izravno stizao u Singidun. Ubikacija tih dvaju postaja zaseban je problem. Novicijana se možda nalazila u blizini Karlovčića, kamo bi se cesta spuštala gotovo pravocrtno od okolice Golubinaca, a Altina pak u Surčinu,⁹² kojoj bi cesta jednako tako stremila u manje-više ravnom potezu, ako je suditi po milijacijama u *Jeruzalemskom itinerariju*. Moguće je da je ta cesta dodirivala Šimanovce, selo sjeveroistočno od Karlovčića, gdje se nalazila *villa rustica* i gdje su utvrđeni rimskodobni grobovi.⁹³ No, taj pravac još nije utvrđen na terenu, pa pitanje ostaje otvoreno.

Podunavska (limeska) cesta

Podunavska (limeska) cesta koja je prolazila južnom Panonijom bila je samo mali odsječak golemog prometnog i obrambenog sustava koji je pratio

⁸⁸ O lokalitetu usp. Dimitrijević 1965, 153, 1969, 84. Ona doduše ondje ubicira Novicijanu, ističući da bi prema drugim rješenjima cesta opisivala veći luk na sjever odnosno na jug, što joj se ne čini logično (1961, 98). Pritom ničim ne pokazuje da je svjesna mogućnosti o postojanju dva cestovna pravca od Basijane do Singiduna. Za trasu ceste Basijana-Idiminij usp. Popović 1980, 104-105. Miller 1916, 448 i Škrivanić 1974a, 41 lociraju Idiminij u same Ugrinovce. Prema Grafu 1936, 58, postaja je bila u Šimanovcima, a prema Kukuljeviću 1873, 121 u Vojki.

⁸⁹ Za trasu ceste Idiminij-Taurun usp. Popović 1980, 105, uz Dimitrijević 1961, 97, 1969a, 98.

⁹⁰ Škrivanić 1974a, 41. Inačica naziva Konfluenta glasila je *Confluvium* (Dimitrijević 1961, 96).

⁹¹ Graf 1936, 59. Za miljokaz usp. CIL III 10617 = 3705, Mirković 1971, 88, br. 97.

⁹² Za identifikaciju Novicijane i Altine usp. Graf 1936, 58. U Gračanin 2008, 70, 71 Novicijana je uvjetno locirana kod Karlovčića, a Altina u Zemun Polje kod Zemuna (južno od autoputa Zagreb-Beograd), gdje se nalazilo znatnije rimsko naselje (usp. Dimitrijević 1965, 155, 1969a, 87). No, u tom bi se slučaju južni krak približavao produžetku sjevernog kraka odnosno završnom odsječku limeske ceste. Kukuljević 1873, 121 je Novicijanu smjestio u Krnješevce, što se i Dimitrijević 1961, 98 čini najprihvatljivije. Miller 1916, 448 ju je pak stavio u Staru Pazovu, a Saria 1936, 1189 u Staru Pazovu ili Šimanovce. Altinu je Kukuljević 1873, 121 locirao u Josipovo kod Zemuna, a Miller 1916, 448 u Batajnicu.

⁹³ Usp. Graf 1936, 58. Za ladanjsku vilu usp. Dimitrijević 1969, 82.

tok Dunava između kasnoantičkih pokrajina Obalnog Norika (*Noricum Ripense*) i Skitije (*Scythia*) smještene između donjeg Dunava i Crnog mora. Ta je cesta od Tauruna smjerala kroz niz utvrđenih mjesta s vojnom posadom. Glavno svjedočanstvo o njoj odnosno o njezinu odsječku kroz južnu Panoniju pruža *Peutingerova karta: Tauruno - Burgenis X - Bittio XIII - Acunum VIII - Cusum XL - Milatis XVI - Cuccio XVI - Cornaco XIII - Tittoburgo XVI - Ad Labores XIII - Donatianis XIII - Antiana XII*. Nju nadopunjuje *Antoninov itinerarij: A Taurino Ritti in medio Aciminci* (rukopisne inačice: *Atiminti, Atimunti, Atimonti, Tininci*) *m(ilia). p(assuum). XXXVI* (rukopisne inačice: *CXIII, CXII*) - *Cusi m. p. XXXIII* (rukopisne inačice: *XXX, XXXII*) - *Bononia m. p. XVI* (rukopisna inačica: *XVII*) - *Cucci m. p. XVI* (rukopisna inačica: *XV*) - *Cornaco m. p. XVI - Teutiburgio* (rukopisna inačica: *Theutiburgio*) *m. p. XVI - Mursa m. p. XVI* (rukopisna inačica: *XV*) - *Ad Novas et Aureo Monte - Antianis* (rukopisna inačica: *Ancianis*) *m. p. XXIII* (242, 1-243, 7) i (*Sirmio*) - *Ulmo m. p. XXVI* (rukopisna inačica: *XXV*) - *Cibalis m. p. XXIII* (rukopisna inačica: *XXVI*) - *Mursa m. p. XXII - Antianis* (rukopisna inačica: *Ancianis*) *m. p. XXIII* - *Sopianis m. p. XXX* (267, 1-5). Dio lokaliteta donosi *Anonim Ravenjanin* koji je na jednom mjestu pobrkao podunavski i podravski pravac te odvojak od Cibala prema Certis<ij>i: *Burgenis - Spaneatis - Ansilena - Cibalis - Certisiam - Lavares - Cuminion* (IV, 19), dok je drugdje precizniji: *Acunum - Usun - Malatis - Catio - Cornacum* i *Clautiburgum - Livorin - Donatianis - Antiana* (IV, 20).

Prateći tok Dunava, cesta je prolazila uz Burgenu (*Burgenae*), Ritij (*Ritium*), Akumink (*Acumincum*), Kuz (*Cusum*), Bononiju-Malatu (*Bononia-Malata*), gdje se priključivao odvojak koji je izravno spajao limesku prometnicu sa Sirmijem, Kukcij (*Cuccium*), Kornak (*Cornacum*) i Teutoburgij (*Teutoburgium*). Njima redom odgovaraju današnja mjesta Novi Banovci, Surduk, Stari Slankamen, Petrovaradin, Banoštor, Ilok, Sotin i Dalj.⁹⁴ Da je

⁹⁴ **Burgena**: Graf 1936, 116, Jankulov 1952, 16, Dimitrijević 1961, 93-95, Klemenc 1961, 22, 1963, 66-67, Piletić - Rašić 1961, 87, Popović 1969, 251 (Gradina), Škrivanić 1974a, 44, Soproni 1985, 83, 84, Piletić 1986, 137, 139-140, Visy 1988, 130, Andrić 2002, 128. Kukuljević 1873, 115, 125 i Miller 1916, 435 ubiciraju Burgenu u Stare Banovce. **Ritij**: Kukuljević 1873, 115, 125, Miller 1916, 436, Graf 1936, 116, Jankulov 1952, 16, Dimitrijević 1961, 95, Klemenc 1961, 21-22, 1963, 65-66, Piletić - Rašić 1961, 88, Cermanović-Kuzmanović 1974, 17, Škrivanić 1974a, 43, Piletić 1986, 137, Andrić 2002, 128, Buzov 2005, 128. **Akumink**: Kukuljević 1873, 115, 125, Miller 1916, 435-436, Graf 1936, 115, Klemenc 1961, 21, 1963, 65, Piletić - Rašić 1961, 88-92, Cermanović-Kuzmanović 1974, 17, Škrivanić 1974a, 43, Soproni 1985, 83, Piletić 1986, 137-138, Visy 1988, 129, Andrić 2002, 128, Buzov 2005, 128. **Kuz**: Miller 1916, 435, Graf 1936, 114-115, Klemenc 1961, 21, 1963, 65, Škrivanić 1974a, 43, Piletić 1986, 137, Andrić 2002, 128. **Bononija-Malata**: Miller 1916, 435, Graf 1936, 114, Klemenc 1961, 20-21, 1963, 64-65, Škrivanić 1974a, 43, Visy 1988, 128, Andrić 2002, 127, 128. **Kukcij**: Jankulov 1952, 16, Klemenc 1961, 20, 1963, 63, Korda 1961, 61, Pinterović 1968, 58, 60, 70, 1969, 56, 1970, 92, 95, 1978, 110, Mirković 1971, 20, Škrivanić 1974a, 43, Bulat 1977, 78, Marković 1978, 92, 2002, 50, 2004, 180, Kosanović 1979, 157, Batorović 1987, 166, 1994, 11, Visy 1988, 128, Andrić 2002, 128. **Kornak**: Jankulov 1952, 16, Klemenc 1961, 20, 1963, 63, Korda 1961, 60-61, Pinterović 1968, 58, 60, 70, 1969, 56, 1970,

cesta prolazila neposredno uz Dunav, bjelodano pokazuje nalaz teško oštećenog miljokaza u Neštinu istočno od Iloka, postavljena 228. ili 230. godine, koji je po svemu sudeći bilježio udaljenost od Akvinka.⁹⁵ Cesta je između Sotina i Dalja vjerojatno pratila pravac današnje prometnice.⁹⁶ Udaljivši se od Teutoburgija, privremeno je prestala slijediti dunavski tok i učinila odmak prema sjeverozapadu kako bi zaobišla široki močvarni pojas Kopačkog rita. Južno od Daljske planine preko Bijelog Brda i Sarvaša, smjerom današnje željezničke pruge Osijek-Dalj, stizala je u Nemetin, gdje se nalazila postaja Kod Iskopâ (*Ad Labores*). Doduše, vrlo vjerojatno je postojao i odvojak puta koji je preko Erduta i Aljmaša nastavio slijediti dunavski tok, povezujući tamošnja manja vojna uporišta.⁹⁷

Kod Nemetina, na položaju Suvatovo, nalazio se stari prijelaz preko Drave, a prema nazivu postaje može se zaključiti da su Rimljani izveli dodatne radove kako bi olakšali svladavanje rijeke.⁹⁸ Kako svjedoči *Antoninov itinerarij*, tu se cesta račvala u dva smjera: jednim se na desnoj obali Drave upravljala u Mursu, a drugim se prebacivala preko Drave i vjerojatno preko Kopačeva (Kopács) i Vardarca (Darócz) napredovala do Luga (Laskó), gdje bi se nalazila postaja Donacijana (*Donatianae*).⁹⁹ Prateći smjer suvremene

92, 95, 1978, 110, Mirković 1971, 20-21, Cermanović-Kuzmanović 1974, 17, Škrivanić 1974a, 43, Bulat 1977, 80-81, Kosanović 1979, 157, Andrić 2002, 128, Marković 2002, 50, 2004, 180, Buzov 2005, 128. Teutoburgij: Miller 1916, 434, Graf 1936, 113, Klemenc 1961, 19-20, 1963, 62, Pinterović 1968, 58, 60, 67, 1969, 55, 1970, 92, 95, 1978, 110, Cermanović-Kuzmanović 1974, 17, Škrivanić 1974a, 43, Bulat 1977, 77-78, Kosanović 1979, 157, Soproni 1985, 84, Visy 1988, 127, Minichreiter 1989, 184, Andrić 2002, 128, Marković 2002, 52, 2004, 180, Buzov 2005, 128, 133.

⁹⁵ CIL III 10651 = 3703. Usp. Pinterović 1968, 62, 1978, 71, Mirković 1971, 87-88, br. 96.

⁹⁶ Bulat 1969, 43.

⁹⁷ Kod Iskopâ: Pinterović 1961, 43-44, 1968a, 59, 1970, 95, 1978, 34, 110, Bulat 1969, 42, Minichreiter 1989, 184-185 (ranije, 1987, 93, smjestila je postaju u Kopačevo), Bojanovski 1993, 64, Andrić 2002, 128. Na položaju Močari s južne strane Nemetina otkriveni su rimskodobni ostaci koji ukazuju da je taj prostor bio naseljen još u ranom 4. stoljeću (Bulat 1969, 42, Pinterović 1969, 59). Za trasu ceste Teutoburgij-Kod Iskopâ usp. Pinterović 1969, 56, 59, a za pretpostavku o odvojkju puta preko Eduta i Aljmaša vidi Pinterović 1978, 110.

⁹⁸ Za prijelaz kod Nemetina usp. Bulat 1969, 42, Pinterović 1968, 61, 1969, 59. Dakako, u Mursi se nalazio kameni most preko Drave (Pinterović 1968, 61, 1978, 116).

⁹⁹ Minichreiter 1987, 93, 1989, 182 (Gradina). Za trasu ceste Kod Iskopâ-Donacijana usp. Pinterović 1968, 61, 1969, 56. Jugoistočno od Luga otkriveni su vjerojatno ostaci limeske ceste (Bulat 1969, 41), a ostaci rimske ceste utvrđeni su i sjeverno od današnje prometnice Osijek-Bilje (Bulat 1969, 45-46, Minichreiter 1987, 109). U vezi s račvanjem ceste kod Nemetina usp. Pinterović 1969, 57, uz Graf 1936, 112-113. Kukuljević 1873, 115 i Miller 1916, 434 Donacijanu lociraju u Kozarac, Graf 1936, 113 oko Luga ili Vardarca, Pinterović 1978, 110 u Vardarac, a Andrić 2002, 128 u Kopačevo. Neki istraživači lociraju u Lug utvrdu Alban (*Albanum*) iz *Notitia Dignitatum Occidentis*, 32 (usp. Jankulov 1952, 14, 15, Klemenc 1961, 17, Pinterović 1968, 59 [možda i Kopačevo], 1970, 95, 1978, 110, Bulat 1977, 79, Kosanović 1979, 157, Andrić 2002, 128).

prometnice, prolazila bi kroz Grabovac (Albertfalu) do Kneževih Vinograda (Hercegszőlős). Alternativni pravac koji je započinjao u Mursi koristio se kad bi zbog nabujalih dravskih voda smjer od Nemetina postao nesiguran ili neprolazan. Ta je cesta vodila preko okolice Bilja, o čemu svjedoče nalazi dva miljokaza. Jedan je otkriven u Podravlju nasuprot osječkog Donjeg grada, na mjestu gdje je cesta prelazila most i upravljala se na sjeverozapad, a drugi sjeverno od Osijeka i zapadno od Bilja, gdje je bilo raskrižje putova i odvojak prema Kopačevu.¹⁰⁰ Od okolice Bilja cesta je prolazila kroz Čemincac.¹⁰¹ Prema jednom mišljenju, zemljani nasip, čiji su ostaci utvrđeni južno od Karanca i koji se s jedne strane usmjeravao kroz šume Halicu i Haljevo južno od Belog Manastira vjerojatno do današnjeg sela Širine, a s druge na jugoistok prema pustari Mitrovcu, skrećući potom prema položaju Dragojlov brijeg u Kneževim Vinogradima i prema selu Mirkovcu, bio bi zapravo rimska prometnica, ali to nije sigurno, premda se ne može isključiti da je cesta slijedila ovaj pravac, napose odsječak prema Kneževim Vinogradima.¹⁰² Stoga bi rimsku cestu od Čemince možda trebalo voditi do položaja Dragojlov brijeg, gdje su otkriveni brojni rimski ostaci koji bi ukazivali na postojanje naselja.¹⁰³ *Antoninov itinerarij* bilježi zajedno *Ad Novas* i *Mons Aureus* prije Ancijane (*Antianae*), što bi moglo značiti da su se oba lokaliteta nalazili blizu jedan drugom. Općenito je mišljenje da *Ad Novas* treba locirati u Zmajevac (Vörösmart).¹⁰⁴ Međutim, jednako tako bi odgovarao i položaj Dragojlov brijeg. Poteškoća je što bi *Ad Novas*, kako se misli, bio utvrda na limeskoj cesti, a na spomenutom položaju Dragojlov brijeg dosada nisu otkriveni nalazi koji bi govorili u prilog vojnog karaktera mjesta. Ipak, sâm naziv lokaliteta *Ad Novas* mogao bi upućivati na to da je u njegovoj relativnoj blizini bilo mjesto Nove (*Novae*). Ime nije rijetkost: poznate su *Ad Novas* u Africi (*Antoninov itinerarij*, 24, 3), u Makedoniji (*Antoninov itinerarij*, 329, 6), u

¹⁰⁰ Miljokaz iz Podravlja potječe vjerojatno iz vremena cara Aleksandra Severa (222.-235), a drugi iz 236. godine. Oba su bilježila udaljenost od Akvinka, ali je prvom milijacija sačuvana samo djelomično, dok drugi ima 160 rimskih milja (CIL III 3703 = 3736 = 10649). U osječkom Donjem gradu pronađen je još jedan miljokaz (CIL III 6469 = 10650) koji je prikazivao udaljenost od Akvinka, iz 229. godine (za miljokaze usp. Pinterović 1968, 62, 1978, 71). Za trasu ceste od Osijeka preko Bilja do Kopačeva usp. Pinterović 1968, 61, 1969, 56. Za ostatke rimske ceste u okolici Bilja usp. Minichreiter 1984, 33, 1987, 109.

¹⁰¹ U Čemincu su otkriveni ostaci rimske ceste (Minichreiter 1987, 112).

¹⁰² Za tu predmnijevanu cestu usp. Bulat 1969, 41, 44-45. Minichreiter 1987, 106-107 drži da je riječ o rimskom šancu, što preuzimaju Dizdar - Ložnjak Dizdar 2008, 98. Kod Karanca, na položaju Prosina ili Davidovićeve pustara, utvrđeni su inače ostaci po svojoj prilici ladanjske vile (*villa rustica*) i nekropole (Bulat 1969, 44, Minichreiter 1987, 119, 1989, 182).

¹⁰³ Usp. Minichreiter 1987, 91, 120-121, 1989, 182.

¹⁰⁴ Kod Nove: Miller 1916, 434, Jankulov 1952, 14, Klemenc 1961, 17, Pinterović 1968, 59, 60, 1969, 58, 1970, 95, 1978, 34, 110, Bulat 1977, 83, Kosanović 1979, 157, Soproni 1985, 83, Minichreiter 1987, 90 (Gradac), Visy 1988, 126, Andrić 2002, 128, Buzov 2005, 133, Gračanin 2008, 70.

Hispaniji (*Antoninov itinerarij*, 452, 3), dvije u Italiji (*Jeruzalemski itinerarij*, 610, 13: *mutatio Novas*, *Peutingerova karta*, 6.4; *Peutingerova karta*, 4.4, *Anonim Ravenjanin*, IV, 36)¹⁰⁵ i u Dalmaciji (*Peutingerova karta* 6.4, *Anonim Ravenjanina*, IV, 16 [dvaput]: *Novas*). Zna se i za dva naselja imenom *Novae*: u Gornjoj (Prvoj) Meziji (*Antoninov itinerarij*, 218, 1, *Peutingerova karta*, 7.3: *Ad Novas*, *Notitia Dignitatum Orientis*, 41) odnosno u Donjoj (Drugoj) Meziji (*Peutingerova karta*, 8.1: *Ad Novas*, *Notitia Dignitatum Orientis*, 40, *Anonim Ravenjanin*, IV, 7).¹⁰⁶ Oba su funkcionirala kao utvrđena vojna uporišta na Dunavu. Budući da *Notitia Dignitatum Occidentis* (32) navodi *Novas* kao sjedište *equites Dalmatae* i *auxilia Novensia*, moguće je da su uistinu postojala dva lokaliteta: vojna utvrda *Nova (Novae)* i postaja *Kod Nove (Ad Novas)*. Utvrda bi se onda doista nalazila u Zmajevcu, a postaja možda upravo u Kneževim Vinogradima, u čijoj je okolini morao biti smješten i drugi lokalitet, Brdo Aurej (*Mons Aureus*). Neki istraživači su smatrali da je doista riječ o brdu.¹⁰⁷ Međutim, u Prvoj Meziji postoji *Aureus Mons* koji *Jeruzalemski itinerarij* (564, 5) spominje kao *civitas*, današnji Seone u Srbiji,¹⁰⁸ pa bi to navodilo na zaključak da je i južnopanonski *Mons Aureus* iz *Antoninova itinerarija* prije toponim negoli oronim. Uvriježeno se ubicira u Kamenac (Kő), gdje su utvrđeni ostaci rimskodobnog naselja i nekropole, što je sasvim prihvatljivo.¹⁰⁹ Ipak, s obzirom na samo ime, možda bi se moglo pomišljati i na Kotlinu (Sepse) koja je položena na obroncima Banske kose, premda je ondje zasada otkriven tek rimski novac datiran u vrijeme od 2. do 4. stoljeća.¹¹⁰ Pod pretpostavkom o ovakvom rasporedu antičkih postaja cesta bi od Kneževih Vinograda prolazila po svojoj prilici kroz Kamenac,¹¹¹ svladala Bansku kosu i stizala u Popovac (Baranyabán). Popovac, kako se misli, stoji na mjestu Ancijane.¹¹² Najnovije

¹⁰⁵ U *Anonimu Ravenjaninu* (IV, 32, 36, V, 2) spominje se još jedan *Ad Novas*, no na *Peutingerovoj karti* (4.4-5) ime mjesta glasi *Ad Nonas*.

¹⁰⁶ Kod *Novae* u Prvoj Meziji radi se zapravo o mjestu *Castrum Novae*, danas lokalitet Čezava u Srbiji na ušću istoimene rijeke u Dunav (usp. Vasić 1983, 91-122). *Novae* u Drugoj Meziji je danas lokalitet Steklen kod Svištova u Bugarskoj.

¹⁰⁷ Usp. Graf 1936, 112. Soproni 1980a, 60 kaže da se radi o brdovitom kraju sjeverno od Kneževih Vinograda, očigledno podrazumijevajući Bansku kosu. Nije isključeno da su ime *Mons Aureus* Rimljani koristili i za Bansku kosu, ali je u *Antoninovu itinerariju* i *Peutingerovoj karti* riječ o naselju.

¹⁰⁸ Mócsy 1974, 224.

¹⁰⁹ Minichreiter 1987, 91, 118-119, 1989, 182. Za ubikaciju Brda Aurej u Kamenac usp. Jankulov 1952, 14, 15, Bulat 1977, 79, Kosanović 1979, 157, Minichreiter 1987, 91.

¹¹⁰ Za lokalitet usp. Minichreiter 1987, 125. Pinterović 1968, 60-61, 1978, 110 je bila mišljenja da se radi o mjestu kod Zmajevca na Banskoj kosi.

¹¹¹ *Antoninov itinerarij*, kako se čini, *Ad Novas* i *Mons Aureus* sagledava kao jedinstvenu prometnu točku, pa nije nužno glavni smjer voditi preko Kotline (ako je ona Brdo Aurej).

¹¹² Ancijana: Pinterović 1968, 59, 1969, 57-58 (Pogan), 1970, 96, 1978, 35, Bulat 1977, 79-80, Kosanović 1979, 157, Minichreiter 1987, 131-132 (Pogan), Buzov 2005, 133. Za mogući pravac rimske ceste od Kopačeva do Popovca preko Banske kose usp. Pinterović 1968, 61.

je bila izražena sumnja da je popovački lokalitet Ancijana zbog njegova pretpostavljenog vojnog karaktera.¹¹³ Naime, pregledom satelitskih snimaka otkriven je na položaju Tuneli u Popovcu mogući lokalitet rimskodobnog utvrđenja. U kasnoj antici ne bi bilo neobično da se uz već utvrđeno naselje nalazi još i vojna utvrda (*quadriburgium*), kao što pokazuje primjer lokaliteta Koula (možda *Castra Martis*) u Bugarskoj.¹¹⁴ Otuda vojni karakter popovačkog lokaliteta ne bi bio prepreka da se ondje ubicira Ancijana. Moguće je da su se oba pravca rimske ceste, jedan od Nemetina i drugi od Osijeka, spajali kod Kneževih Vinograda i potom istom trasom stizali u Popovac.¹¹⁵ Ipak, milijacija ni u *Antoninovu itinerariju* (Mursa-Ancijana 24 rimske milje = 35,5 km)¹¹⁶ niti na *Peutingerovoj karti* (Donacijana-Ancijana 12 rimskih milja = 17,8 km) ne odgovara stvarnoj udaljenosti ako se odabere spomenuti pravac. Dodatna poteškoća je i to što *Peutingerova karta* ne navodi *Ad Novas* kao postaju, a morala bi pod pretpostavkom da je smjer koji bilježi također prolazio kroz Kneževe Vinograde i Kamenac, što je logično i znatnim dijelom potvrđeno na terenu. Najjednostavnije bi bilo zaključiti da je riječ o rukopisnim koruptelama ili običnim pogreškama u vrelima, što i nije neuvjerljivo s obzirom na njihove već utvrđene manjkavosti i razlike u rukopisnim inačicama. Na kraju krajeva, *Antoninov itinerarij* uistinu nije cjelovit u vezi s trasom koju navodi od Murse do Ancijane, a niti *Peutingerova karta* ne prikazuje sve moguće pravce i postaje. Iz Ancijane je cesta jednim krakom nastavljala do Altina (*Altinum*, Kölked) koji se nalazio u Panoniji Valeriji i potom dalje na sjever, vraćajući se na Dunav kod Lugiona (*Lugio*, Duna-szekscő) i prateći tok rijeke sve do Akvinka.¹¹⁷ Drugi se pak krak prema *Antoninovu itinerariju* izravno usmjeravao prema Sopijsani (*Sopianae*, Pécs, hrv. Pečuh), možda vodeći preko Branjina Vrha i Belog Manastira pa onda prateći trasu današnje željezničke pruge Beli Manastir poprečno do Pécsa.¹¹⁸

¹¹³ Vidi Ilkić 2008, 202-203.

¹¹⁴ Usp. Dinčev 2007, 505. U vezi s ovim valja istaknuti da Minichreiter 1987, 94 1989, 182-183 smatra zbog nalaza opeke sa žigom na kojem piše *Quadriburgium* da se Popovac nazivao Kvadriburgij. No, nalazi takvih opeka brojni su u mađarskom dijelu podunavskog limesa (Ilkić 2008, 202). Jedna, datirana u drugu polovinu 4. stoljeća, otkrivena je u obližnjem Kölkedu, mjestu rimske utvrde *Altinum* (usp. Graf 1936, 111, Soproni 1985, 76), a jedna je poznata i iz Sirmija (Milošević 1971, 107, br. 50, Šaranović-Svetek 1990, 55, 64). Vjerojatnije je stoga da se Kvadriburgij nalazio u Panoniji Valeriji (usp. Saria 1963, 680).

¹¹⁵ U Gračanin 2008, 70 navodi se da se pravac iz Murse spajao sa smjerom Kod Iskopâ-Donacijana-Ancijana tek u Ancijani, što je pogreška.

¹¹⁶ Naizgled nije jasno navodi li se u *Antoninovu itinerariju* milijacija uz Ancijanu za ukupnu udaljenost od Murse ili samo za odsječak od Kod Nove/Brdo Aurej, jer nedostaje udaljenost od Murse do Kod Nove/Brdo Aurej. Međutim, prema *Peutingerovoj karti* relacija Kod Iskopâ-Ancijana iznosi 25 rimskih milja, što upućuje na zaključak da se i podatak u *Antoninovu itinerariju* odnosi na ukupnu udaljenost.

¹¹⁷ Altin: Fitz 1962, 7, Pinterović 1969, 56, 67, Soproni 1980, 59, 1985, 76, Visy 1988, 125-126, Andrić 2002, 125. Lugion: Pinterović 1969, 56, Soproni 1985, 75-76, Visy 1988, 122-124.

¹¹⁸ Na to bi upućivala udaljenost od 30 rimskih milja (oko 45 km) između Ancijane i Sopijsane koju navodi *Antoninov itinerarij*. Na području Branjinog Vrha (Minichreiter 1987,

Vicinalne prometnice

Osim glavnim prometnicama, južna Panonija je u rimsko vrijeme bila prošarana i mjesnim, vicinalnim cestama. One su spajale uvučenija znatnija mjesta, manje naseobine i gospodarski privlačne lokacije poput kamenoloma, rudnika i pristaništa bilo s prometnim arterijama bilo s većim naseljima ili međusobno. Najvažnija vicinalna prometnica bila je regionalna cesta koja je prolazila središnjim prostorima južne Panonije, usmjeravajući se od Siscije jednim krakom prema Mursi, a drugim prema Cibalama. O njoj detaljno svjedoči *Antoninov itinerarij: Siscia - Varianis m(ilia). p(assuum). XXIII* (rukopisna inačica: *XXXIII*) - *Menneianis* (rukopisne inačice: *Manneanis, Mennianis*) m. p. *XXVI* - *Incerio* m. p. *XXVIII* - (*sed mansio Augusti in praetorio est*) - *Picentino* (rukopisne inačice: *Picentiano, Peccentino, Pezetino, Pecentino*) m. p. *XXV* - *Leucono* m. p. *XXVI* - *Cirtisa* (rukopisne inačice: *Carosa, Cirosa*) m. p. *XII* (rukopisne inačice: *XX, XV*) - *Cibalis* m. p. *XXII* (260, 2-261, 1); (*Siscia*) - *Varianis* m. p. *XXIII* (rukopisne inačice: *XXII, XXIII*) - *Aquis Balissis* (rukopisne inačice: *Aquis Basissis, Uallissis, Basillis* etc.) m. p. *XXXI* (rukopisna inačica: *XXX*) - *Incerio* (rukopisne inačice: *Incaero, Initero, Inicero*) m. p. *XXV* - *Stravianis* (rukopisna inačica: *Strambianis*) m. p. *XXIII* (rukopisna inačica: *XXXIII*) - *Mursa* m. p. *XXX* (rukopisna inačica: *XXIII*) (265, 5-10). *Peutingerova karta* bilježi samo prometni pravac od Marsonije do Cibala: *Marsonie - Certis XXV - (Cibalae) XXIII*. *Anonim Ravenjanin* pak navodi jedino priključak između Cibala i *Certis<ij>e: Cibalis - Certisiam* (IV, 19).

Ta je unutrašnja prometnica (*via mediterranea*) od Siscije cijelim putem prolazila krajevima sjeverno od rijeke Save. Iz kasnoantičkog središta Panonije Savije cesta je izlazila na sjever prelazeći Savu i kroz Lonjsko se polje, jamačno preko sela Osekovo, gdje su na lokalitetu Ciglenice otkriveni ostaci rimske vile,¹¹⁹ usmjeravala do Kutine, možda mjesta prve postaje na tom pravcu Varijane (*Varianae*).¹²⁰ Istočno od Kutine, možda kod Banove Jaruge,¹²¹ cesta se račvala u dva smjera. Sjeverni je smjer nastavljao dijago-

111-112, Dizdar - Ložnjak Dizdar 2008, 99) i Belog Manastira (Bulat 1969, 45, Minichreiter 1987, 107-108, Dizdar - Ložnjak Dizdar 2008, 98-99) utvrđeno je više rimskodobnih lokaliteta koji upućuju na priličnu naseljenost ovog prostora.

¹¹⁹ Bobovec 1998, 60-62, 1999, 62-67, 2005b, 111-117, 2006a, 88-92, 2006b, 194-195.

¹²⁰ Varijanu s većom ili manjom sigurnošću u Kutinu ubiciraju Miller 1916, 460, Pinterović 1975, 124, Džaić 1989, *sine pagina*, Bobovec 2001, 170, 2002, 73-74, 2005a, 98-103 (Kutinska lipa), Andrić 2002, 122, Marković 2002, 52 (oko Kutine), 2004, 180, Schejbal 2003, 107 (oko Kutine), Pisk 2005, 30-31. Graf 1936, 50 navodi kao mogućnost i Katančićev zaključak da se radi o Osekovu, no to je mišljenje danas napušteno zahvaljujući otkriću ostataka rimske vile. Kukuljević 1873, 126 je smatrao da je Varijana bila u Kraljevjoj Velikoj jugoistočno od Kutine.

¹²¹ Do Banove Jaruge su u srednjem vijeku dopirala dva puta koji su se onamo usmjeravali od Koprivnice preko Bjelovara i Gojla te od Virovitice preko Velike Peratovice, Malih i Velikih Zdenaca, Hercegovca, Garešnice i Gojla (Lovrenčević 1979, 237-238, 1980, 196-198).

nalno prema Akvama Balisama, vjerojatno današnjem Daruvaru.¹²² Doduše, bio je iznesen prigovor da bi ova cesta činila neobičan otklon produžavajući sve do Daruvara, a da onda ne nastavi prema Podravlju.¹²³ No, Akve Balise su kao znatno naselje i municipalno središte nedvojbeno bile važna prometna spona u prometnom sustavu južne Panonije i otuda valja sa sigurnošću pretpostaviti da su bile izravno priključene na magistralne pravce u Podravlju i Posavini. Jedan je takav pravac mogao ići na zapad preko rimskodobnih lokaliteta Kantari i Podborje odnosno Brdo Gradina prema selima Ljudevit Selo i Daruvarski Brestovac, gdje je utvrđen rimskodobni lokalitet Kamenik ili Staro polje. Cesta bi tada zaokrenula na istok, prešla rijeku Ilovu i došla do rimskodobnog lokaliteta Crni Lug kod Velikih Zdenaca. Tu bi se dalje račvala, a jedan je smjer preko Malih Zdenaca i Grubišnog Polja produžavao do sela Velike Peratovice, na čijem lokalitetu Gradina je otkriven rimski vojni logor. Potom bi se upravljala na sjever do postaje Kokone. Drugi je pak pravac od Daruvara mogao voditi preko Velikih Bastaja do postaje Serota.¹²⁴

Cesta je od Akvâ Balisâ prema *Antoninovu itinerariju* nastavljala prema Inceru (*Incerum*) koji se možda nalazio u okolici Tekića sjeverno od Slavonske Požege.¹²⁵ Trasa ovog puta je po svoj prilici tekla preko selâ Vrbac i Bijela na jugoistok do doline rijeke Pakre i onda kroz nju do suvremene prometnice Kamensko-Voćin, odakle bi se upravljala prema jugoistoku do okoliše Tekića odnosno Treštanovca.¹²⁶ *Antoninov itinerarij* spominje i pretorij u blizini Incera pa je moguće da njegovu lokaciju treba tražiti na prostoru

Doduše, Lovrenčević ih je proglasio rimskim cestama, što za dijelove trasa nije isključeno (usp. Marković 1985, 37, Jakovljević 1990, 118, 120), ali to ne potkrepljuje dosljedno rimskodobnim nalazištima. Stoga rimske pravce koje on zacrtava valja uzimati s dosta opreza.

¹²² Ovu identifikaciju prihvaća većina istraživača (usp. Pinterović 1970, 94, 1975, 124, Vučetić 1975, 16, Sokač-Štimac 1978, 37, Feletar 1989, 28, Marković 1994, 111, Tomičić 1997, 28, Bobovec 2001, 170, Buzov 2005, 135), a još ju je bio zastupao i Kukuljević 1873, 126. Miller 1916, 460 je držao da su Akve Balise mjesto Dragović sjeveroistočno od Pakraca, a rašireno je i mišljenje kako je riječ o Lipiku (usp. Herman Kaurić 2004, 25-26, koja se i sama priklanja tomu). Ovo je mislio i Graf 1936, 50.

¹²³ Herman Kaurić 2004, 24, Andrić 2002, 122, bilj. 6.

¹²⁴ Za obje predložene trase s daljnjim mogućim račvanjima usp. Schejbal 2003, 105-106, uz kartu na strani 97.

¹²⁵ Sokač-Štimac - Bulat 1974, 136, Sokač-Štimac 1975, 25, Potrebica 2006, 45. Bulat 1977, 82-83, Vejvoda - Štimac 1977, 89-91, Minichreiter 1989, 187, Bojanovski 1993, 63 i Herman Kaurić 2004, 24 lociraju Incer u Treštanovce (Treštanovačku gradinu) zapadno od Tekića, što je također plauzibilno. Kukuljević 1873, 126, Graf 1936, 50, Spajić 1965, 13, Pinterović 1970, 94, Kosanović 1979, 157, Džaić 1989, *sine pagina*, Andrić 2002, 122 i Marković 1978, 93, 2002, 50, 2004, 182 navode samu Slavonsku Požegu, dok Pinterović 1975, 124 ima kod Požege. Schejbal 2003, 103, 105 se odlučio za Veliku.

¹²⁶ Za predloženu trasu rimske ceste usp. Schejbal 2003, 104-105. On je doduše vodi do Velike jer ondje smješta Incer. Pod pretorijem (*praetorium*) se podrazumijevao i glavni stambeni kompleks na veleposjedu, sjedište ili stan visokih državnih dužnosnika odnosno putničko konačište (Neumann 1972, 1118). Kako se u *Antoninovu itinerariju* rabi sintagma *mansio Augusti*, očito se radilo o konačistu namijenjenom visokim rimskim činovnicima.

današnje Velike, gdje su otkriveni rimskodobni grobovi i ostaci vile.¹²⁷ Od Incera je cesta sjekla Požešku kotlinu i preko prijevoja Krndije stizala u Stravijanu (*Stravianae*), možda današnji Gradac Našički,¹²⁸ produžavala na sjeveroistok, otprilike smjerom suvremene prometnice Našice-Koška-Bizovac-Samatovci, priključivala se na podravsku magistralu niže Petrijevac (poslije postaje Mursele) i završavala u Mursi. Incer je po svemu sudeći bio povezan lokalnom prometnicom i s Marsonijom koja se usmjeravala na jug dolinom Orljave pa preko zapadnih obronaka Dilja možda do Gornjih Andrijevac, gdje bi se priključila na posavsku magistralu.¹²⁹

Južni je pravac od Varijane prolazio po svoj prilici uz trasu današnje ceste Lipovljani-Novska-Okučani-Nova Gradiška duž južnih padina Pšunja do postaje Menejane (*Menneianae*), koju bi možda valjalo smjestiti u Baćin Dol sjeveroistočno od Nove Gradiške.¹³⁰ Odatle se rimska cesta jamačno uz zapadne i sjeverne padine Požeške gore usmjeravala prema okolici Tekića odnosno prema Treštanovcima, gdje bi stajao Incer, spajajući se tu sa sjevernim prometnim pravcem. Isprva zacijelo jedinstvena trasa pružala se posred Požeške kotline, a potom se južni pravac odvajao prema jugoistoku (možda preko Latinovca ili zapadnije budući da su južno od Grabarja otkriveni ostaci kasnoantičkog objekta¹³¹) i po sjevernim obroncima Dilja dolazio do kotline kojom teče suvremena prometnica Pleternica-Đakovo. Ovuda je prolazio kroz postaje Picentin (*Picentinum*), možda Ruševo i Leukon (*Leuconum*), možda u okolici Levanjske Varoši, gdje je otkriven miljokaz, postavljen 228. godine, koji je bilježio udaljenost od Leukona (*a Leuco[no]*).¹³² Izašavši iz

¹²⁷ O lokalitetu usp. Sokač-Štimac 1984b, 122-123, 1995, 175-176, uz Schejbal 2003, 105.

¹²⁸ Kukuljević 1873, 126, Spajić 1965, 13, Pinterović 1970, 94, 1978, 35, Bulat 1983, 269, bilj. 16, Herman Kaurić 2004, 24, Miller 1916, 462 i Buzov 2005, 133 lociraju Stravijanu u Našice, Graf 1936, 67 u Našice ili Levanjsku Varoš, a Vejvoda - Štimac 1977, 90 kod Našica.

¹²⁹ Za tu predmnijevanu trasu usp. Bojanovski 1984, 186, 188, uz 1993, 63.

¹³⁰ Tako Džaić 1989, *sine pagina*. Rukopisna inačica naziva postaje glasi *Manneanae* (*Antoninov itinerarij*). Bobovec 2001, 170 i Schejbal 2003, 102-103 tu postaju smještaju u Pakrac, no još je Sokač-Štimac 1978, 37 isticala da ondje nema konkretnijih arheoloških nalaza koji bi potvrđivali nazočnost Rimljana. Prema Kukuljeviću 1873, 126 postaja se nalazila u Banovim Jarugama, što prihvaćaju Lovrenčević 1979, 243 i Jakovljević 1990, 118. Vejvoda - Štimac 1977, 90 je lociraju u predgrađe Požege, Graf 1936, 50 u Podgorje sjeveroistočno od Požege (tako i Pinterović, 1975, 24), a Miller 1916, 461 čak u Daruvar. Čini se da je najbliže istini pretpostavka kako se postaja nalazila u južnom podnožju Pšunja (usp. Andrić 2002, 122).

¹³¹ Riječ je o lokalitetu Brđanački Srdan (usp. Sokač-Štimac 1984a, 130, 1984b 122).

¹³² Picentin: Andrić 2002, 122. Pinterović 1975, 124 spominje Latinovac ili Ruševo, što preuzimaju Vejvoda - Štimac 1977, 90. Latinovac ima i Kukuljević 1873, 127, a Miller 1916, 461 Grabarje. Leukon: Miller 1916, 461, Marković 1978, 93, 2002, 50, 2004, 182, Andrić 2002, 122. Kukuljević 1873, 127 locira Leukon u Selcâ odnosno u Piškorevce, Pinterović 1975, 124 kod Selaca ili kod Andrijevac, a Bojanovski 1984, 189, 1993, 62 i Iskra-Janošić 2005, 20 u Donje Andrijeve. Za miljokaz usp. Pinterović 1968, 62-63, 1970, 95. Budući da je oštećen, na njemu nije vidljiva milijacija pa se ne zna koju je točno udaljenost od Leukona bilježio.

kotline između Dilja i Krndije, cesta je stizala do Certis(ij)e (*Certiss<i>a*), vjerojatno današnjih Štrbinaca u Budrovcima kod Đakova, koja je bila istaknuto raskrižje putova (*caput viarum*).¹³³ Od Certis(ij)e je jedan pravac produžavao ravno na istok, preko Starih Mikanovaca, gdje su otkriveni ostaci rimske ceste i gdje se možda nalazila i manja putna postaja, Vodinaca, Ivan-kova i Borinaca do Cibalâ, spajajući se na podravsku magistralu.¹³⁴ Od Cibalâ je išla i vicinalna prometnica koja se preko Cerića i Nuštra priključivala izravno na podunavsku (limesku) cestu.¹³⁵ Napokon, postojali su i mje-sni prometni krakovi koji su povezivali Certis(ij)u s Marsonijom (*Peutinge-rova karta*) odnosno s Urbatom (*Antoninov itinerarij*). Cesta je do Marsonije vodila vjerojatno preko Vrpolja, Donjih Andrijevac, Garčina, Bukovlja i Podvinja, gdje se nadovezivala na posavsku magistralu.¹³⁶ Krak koji bilježi *Antoninov itinerarij* nastavljao je možda magistralom do Oriovca, odakle bi skrenuo na jug do Slavenskog Kobaša i ondje prešao Savu,¹³⁷ produžujući na desnoj obali rijeke do Urbate.

U zapadnom i istočnom dijelu južne Panonije postojale su i transverzal-ne prometne osi koje su spajale podravsku i posavsku odnosno podunavsku (limesku) i posavsku magistralu. Na zapadu je ishodište te poprečne spojne ceste bio Petovion odnosno Akva Viva. O njezinom pružanju svjedoči *Anto-ninov itinerarij: A Poetovione Siscia m(ilia). p(assuum). C - Aqua viva m. p. XVIII* (rukopisne inačice : *XVIII, XXXVIII*) - *Pyrr*i (rukopisna inačica *Pirri*) *m. p. XXX - Dautonia* (rukopisne inačice: *Dantona, Dautona*) *m. p. XXIII - Siscia m. p. XXVII* (rukopisne inačice: *XVII, XXIII*) (265, 11-266, 3). Od Akve Vive se cesta odvajala prema jugu i prolazila kroz postaju Pir (*Pyrr*i), vjerojatno Komin zapadno od Koprivnice i Andautoniju (Ščitarjevo), završava-jući u Sisciji.¹³⁸ Prometnica je tekla od Varaždina preko Turčina, Križan-ca, Varaždin Brega i Lužana Biškupečkog, zatim vodila kroz šumu Goru i po

¹³³ Pinterović 1970, 92, 1975, 124, Cermanović-Kuzmanović 1974, 17, Minichreiter 1989, 183, Migotti 1998, 77-78, 2001, 77-95, 2006, 268, Andrić 2002, 122, Buzov 2005, 129. Neki lociraju Certis<i>u u samo Đakovo (usp. Graf 1936, 53, Spajić 1965, 13, Marković 1978, 93).

¹³⁴ Za trasu ceste Certis<i>a-Cibale usp. Bojanovski 1984, 189. Vidi Iskra-Janošić 2001, 19-20, 2006, 261 u vezi sa staromikanovačkim lokalitetom.

¹³⁵ Iskra-Janošić 2001, 20.

¹³⁶ Za pretpostavljenu trasu ceste usp. Bojanovski 1984, 189. Doduše, Bojanovski (ibi-dem) je predmnijevao da se raskrižje nalazilo između Bukovlja i Garčina (možda kod Vranovaca blizu Bukovlja), no kasnije je istaknuo kako nije uspio utvrditi gdje se točno odva-jala cesta prema Cibalama (1993, 63). Možda zapravo raskrižja nije ni bilo prije Marsonije.

¹³⁷ Usp. bilj. 39. Za Oriovac vidi Bojanovski 1984, 188.

¹³⁸ Pir: Kukuljević 1873, 128, Klemenc 1953, 84, Fulir 1969, 388, 1970, 10-11, Gorenc - Nemeth-Ehrlich 1983, 103, 1984, 299-301, Feletar 1989, 28, Petrić 1994, 33, Andrić 2002, 123, Strukić 2003, 214, Marković 2004, 175. Miller 1916, 444 locira postaju Pir u okolici Komina. U *Antoninovu itinerariju* (266, 2) spominje se inače nepoznata Dautonija (*Dautonia*), što bi prema nekima bila postaja nasuprot Andautonije (usp. Graf 1936, 62-63, Andrić 2002, 123).

južnom obronku brežuljka Lužec, nadovezujući se naposljetku na današnju cestu Varaždin-Presečno-Novi Marof. Poslije prijelaza Bednje, kod mosta, prestala se pružati trasom asfaltne ceste, pružajući se istočno od Remetinca i Grane, a onda se možda preko sela Paka upravljala dolinom Pake do Brezničkog Huma i nastavljala dolinom Lonje na jug do Komina. Zatim se usmjeravala na jugozapad preko Svetog Ivana Zelinskog, Donje Zeline i Belovara većinom pravcem suvremene ceste do istočnog ruba Zagreba odnosno do Jelkovca kod Sesveta, gdje je otkriven miljokaz cara Maksimina I. (235.-238.), koji je označavao udaljenost od 30 rimskih milja od Siscije.¹³⁹ Od Jelkovca se rimska cesta usmjeravala na Ivanju Reku, gdje je prelazila Savu, prošla Ščitarjevo i prema Sisciji tekla gotovo u ravnoj crti kroz Turopoljsku ravnicu uz današnja sela Obrezina, Bapča, Novo Čiče, Staro Čiče i Buševac, gdje se spajao sporedni prometni pravac iz Neviouduna. Od Buševca je cesta nastavljala preko Ogulinja, Peščenice i Dužice do Siska.¹⁴⁰

Poprečna prometnica koja je izravno povezivala Bononiju-Malatu sa Sirmijem vodila je od Banoštora dolinom potoka Aljmaša i povrh Fruške gore prema Ležimiru i Mandelosu sve do Srijemske Mitrovice preko položajâ Vašarište i Kaluđerske vodenice, gotovo pravocrtno jer Amijan Marcellin navodi da je udaljenost između Bononije i Sirmija iznosila 19 rimskih milja (oko 28 km).¹⁴¹ Na tom je pravcu otkriven danas izgubljeni miljokaz cara Severa Aleksandra, vjerojatno iz 229. ili 230. godine, koji je označavao udaljenost od Akvinka.¹⁴²

Vicinalnim prometnicama je vrlo bogato bilo današnje bilogorsko-podravsko područje. Uz podravsku magistralu, utvrđeno je nekoliko prometnih pravaca.¹⁴³ Prema dosadašnjem stanju istraženosti, moguće je odrediti cestu koja se odvajala kod Koprivnice i usmjeravala prema Bjelovaru preko šume Račevice kod Jagnjedovca, Donjeg Križa, Kraljevca, Predavca i šume Bedenik u Novim Plavnicama. Od Bjelovara je nastavljala na jugoistok preko Novoseljanâ i predjelâ Veliko polje u Dautanu i Staro Selo u Severinu.¹⁴⁴

¹³⁹ Za miljokaz usp. Klemenc 1938, 23-24, Hoffiler - Saria 1938, 212, 217, br. 602, Degmedžić 1957, 112-113. Za trasu ceste od Varaždina do Jelkovca usp. Klemenc - Saria 1936, 91 (cestu vode od Vinice preko Cerja, Podrute i Hrašćine), Klemenc 1938, 107-108 (završnu dionicu upravlja zaobilazno preko Vugrovca i Markova Polja temeljem srednjovjekovnih svjedočanstava), 1953, 80-86 (nužne ispravke prema Fulir 1970, 11), Vikić - Gorenc 1968a, 4, 7, Fulir 1969, 384-389, 1970, 10-11, Strukić 2003, 214.

¹⁴⁰ Za trasu ceste od Jelkovca do Siska usp. Klemenc 1938, 109 (cestu usmjeruje preko Brežanâ, istočno od Palajicâ i južno od Poljane Lekeničke), Gregl 1984, 9-10, 1991, 40, Burkowsky 1999, 30.

¹⁴¹ Amijan Marcellin, 21.9.6. Za trasu ceste Bononija-Sirmij usp. Milošević 1988, 119-123.

¹⁴² Za miljokaz usp. CIL III 3704, Mirković 1971, 87, br. 95, Milošević 1988, 120.

¹⁴³ Jakovljević 1990, 116 utvrđuje sedam glavnih trasa rimskih cesta, a Lovrenčević 1979, 234 čak jedanaest.

¹⁴⁴ Za trasu ceste usp. Jakovljević 1990, 118. Lovrenčević 1979, 237-243 slijedi srednjovjekovni pravac.

Moguće je da se cesta od Dautana produžavala sve do Banove Jaruge, gdje bi se možda nadovezivala na čvorište od kojeg bi jedan prometni smjer vodio prema Akvama Jazama, a drugi prema Seroti.¹⁴⁵ Do Bjelovara je jamačno stizala i cesta locirana na potezu Sv. Ivan Žabno-Cirkvena-Rovišće. Vjerojatno se na zapad usmjeravala do ceste Akva Viva-Pir-Andautonija ili je u Lonjskom polju skretala na jug, stremeći prema prometnom odsječku Siscija-Varijana.¹⁴⁶ Manja prometnica, odvjetak podravske magistrale, vodila je po svemu sudeći od Novigrada Podravnog (predio Srdinac) dolinom potoka Komarnice preko sela Sredice Gornje nedaleko od gradine Kavnik možda do Križevaca.¹⁴⁷ Vjerojatno još jedna cesta koja se odvajala od podravske magistrale prolazila je preko Šemovca, Rakitnice, Čurlovca, šume Ljutice kod Kupinovca i Letičana jamačno do Bjelovara. Ogranak te ceste upravljao se dalje na jug preko Velikog Korenova i rijeke Česme kod Narte, gdje mu se gubi trag.¹⁴⁸

Usporedno s podravskom magistralom tekao je cestovni odvojak koji se udaljavao od Drave i slijedio obronke zagorskih bregova i brežuljaka, vidljiv na potezima između Vinice kod Varaždina i Opeke pa potom od Nedeljanca na Jalkovec, Kelemen, Jalžabet i Martijanec, gdje se vraćao na podravsku magistralu. U Jalžabetu uz samu rijeku Plitvicu otkrivena je utvrđena ladanjska vila.¹⁴⁹ Na ovu su longitudinalnu prometnu sponu bile preko Tonimira, Vrtlinovca i Kelemena priključene Akve Jaze. Istovremeno su preko Tuhovca dolinom Bednje bile izravno spojene na Joviju Botivo, a od Kelemena se prema sjeveru odvajao još jedan krak prema podravskoj magistrali koji je jamačno povezivao i Zbelavu, gdje su pronađeni građevinski ostaci koji su vjerojatno pripadali ladanjskom dobru, sličnom onom u Jalžabetu.¹⁵⁰ I sjeverno od magistrale, kod Šemovca, otkrivene su dvije ladanjske vile koje su tvorile gospodarsku cjelinu s jažabetskom vilom, a jamačno i sa zbelav-

¹⁴⁵ Vidi bilj. 121 i osnovni tekst.

¹⁴⁶ Istraživači misle da se ovaj prometni pravac usmjeravao sve do područja današnjeg Zagreba (Bedenko 1975, 2, Demo 1982, 76, Jakovljević 1990, 120), temeljeći pretpostavku na prometnoj situaciji u srednjem vijeku kad je zagrebačko područje steklo naročitu prometnu važnost.

¹⁴⁷ Bedenko 1975, 2 bilježi da je rimska cesta preko Križevaca išla na sjever prema Glogovnici i preko Vratna i Kozjeg hrpta u Kalničkom gorju stizala u Akve Jaze, a i navodi da je u blizini Križevaca kod Ravna rimska cesta koja je išla prema Dubravi. Usp. i Demo 1982, 76 koji smatra da je kod sela Bogačeva ili Sv. Petra Orehovca postojalo sjecište putova od kojeg je cesta vodila do prometnice Akva Viva-Pir-Andautonija.

¹⁴⁸ Za navedene trase usp. Jakovljević 1990, 119-121, uz Lovrenčević 1979, 243-245 (Novigrad-Dragolovica-Srdinac-Donji Mosti-Kavnik/Sredice Gornje-Gornji Križ-Ladislav Sokolovački-Blizna-Križevci/Kalnik), 245-248 (Šemovci-Rakitnica-šuma Ljutica, Kupinovac-Letičani-Markovac-Lug-Bjelovar-Novoseljani), 1980, 198-199 (Bjelovar-Veliko Korenovo-Narta-Blatnica-Staro Štefanje/Laminac-Čazma), 203-204 (Rovišće-Žabno), Demo 1982, 2 (Žabno).

¹⁴⁹ Usp. Vikić - Gorenc 1968a, 8-10, Vikić-Belančić 1968, 75-102, Šimek 1998, 467-468.

¹⁵⁰ Usp. Vikić - Gorenc 1968a, 7.

skom.¹⁵¹ Južnim pak obroncima Topličke gore, uz tok Bednje, vodio je daljnji cestovni krak kojim su Akve Jaze preko Presečnog i Remetinca kod Novog Marofa bile povezane s poprečnom prometnicom Akva Viva-Pir-Andautonija.¹⁵² Napokon, preko Vinice, Opeke, Ladanja i Bele pa preko Belskog dola i Podrute spuštala se prometna okomica koja je nalijegala na cestu Akva Viva-Pir-Andautonija.¹⁵³

I zagrebačko područje je bilo premreženo prometnicama. Gustoća mreže lokalnih putova ogleda se u postojanju niza pravaca. Najvažnija od ovih cesta išla je sjeverno od Save, od sela Drenje i Laduč uz rijeku Sutlu do Stenjeveca, gdje je također postojalo naselje.¹⁵⁴ Odatle se račvala u dva smjera, jedan koji je pratio obronke Medvednice i drugi koji se približavao Savi, a združivali su se kod Bratovštine uz današnju Vukomeračku cestu u istočnom dijelu Zagreba. Potom je cesta produžavala do spoja s prometnim krakom Akva Viva-Pir-Andautonija kod Ivanje Reke. Jedna je vicinalna cesta spajala Andautoniju s današnjom Velikom Goricom i Petrovinom Turopoljskom, nadovezujući se ovdje na odvojak magistrale Emona-Siscija. Tom su uzdužnicom bile dodatno povezane posavska i podravska veleprometnica.¹⁵⁵ Iz Buševca se odvajao i cestovni pravac prema Kupi preko Kravarskog i Gornjeg Hruševca zacijelo do Pokupskog i dalje na jug do Topuskog, gdje je po svojoj prilici stajala Kvadrata, postaja na magistrali Emona-Siscija.¹⁵⁶ Kako se čini, dolinom Kravarščice prema Gladovcu Kravarskom, gdje je presijecao gore spomenuti put, pružao se do Palanjeka Pokupskog i dalje do Dužice također jedan vicinalni pravac.¹⁵⁷

Između Benkovca i Cagâ sjeverno od Okučana jednako tako je utvrđena prometnica koja je spajala dvije ladanjske vile.¹⁵⁸ Zaselak ili imanje čiji su ostaci otkriveni u Sladojvcima kod Slatine zacijelo je bio priključen na obližnju podravsku magistralu.¹⁵⁹ Trasa rimske lokalne ceste između Belog Manastira i Petlovca locirana je na položaju Sarkanj i jamačno je spajala naselja i imanja u belomanastirskoj okolini, međusobno i s glavnim prometnim pravcima.¹⁶⁰ Od cestovnog odsječka Donacijana-Kod Nove-Ancijana

¹⁵¹ Usp. Šimek 1998, 468-469.

¹⁵² Novija arheološka istraživanja utvrdila su na ovom prometnom pravcu ostatke rimske ceste na položaju Gromače kod Varaždinskih Toplica (Bekić 2006, 5-8, 12-14).

¹⁵³ Za navedene pravce usp. Vikić - Gorenc 1968a, 4-5, 14-15, Fulir 1969, 389-391 (dionica Kelemen-Varaždinske Toplice), Vikić-Belančić 1977a, 42-43.

¹⁵⁴ Usp. Gregl 1982, 272-273, 1983, 23-24, 1987, 61-73, 1989.

¹⁵⁵ Vidi bilj. 34 i osnovni tekst.

¹⁵⁶ Usp. Klemenc 1938, 109, Gregl 1984, 12, Knezović - Pintarić 2006, 158.

¹⁵⁷ Usp. Knezović - Pintarić 2006, 158.

¹⁵⁸ Usp. Gorenc - Damevski - Džaić 1985, *sine pagina*. Schejbal 2003, 102-103 pak na tu trasu spaja zamišljeni pravac od Menejane do Servicija preko Stare Gradiške i Okučana.

¹⁵⁹ Usp. Bulat 1969, 47.

¹⁶⁰ Usp. Minichreiter 1987, 95, Dizdar - Ložnjak Dizdar 2008, 98-99.

jedan se prometni krak zasigurno kod Kneževih Vinograda odvajao prema sjeverozapadu i tekao duž južnih obronaka Banske kose, povezujući lokalitete u Zmajevcu i Batinoj Skeli-Batini, gdje su nekoć stajale rimske utvrde. Batina Skela-Batina (Kiskőszeg) je vjerojatno lokacija utvrde Kod Militara (*Ad Militare*) koja se ne spominje u itinerarijima nego u *Notitia Dignitatum Occidentis* (33) kao garnizon *equites Flavianenses*, dok bi Zmajevac po novom prijedlogu bio utvrda Nova (*Novae*).¹⁶¹ Na koncu, vrijedilo bi zabilježiti i vicinalni pravac koji se odvajao od Petoviona prema sjeveroistoku, a također se doticao današnjeg hrvatskog prostora, Međimurja i Prekomurja, koji su doduše u kasnoj antici upravno pripadali Prvoj Panoniji, a ne južnopanonskim pokrajinama. Radilo se o ogranku Jantarskog puta. O tom pravcu, koji se granao u dva smjera, svjedoči *Antoninov itinerarij: Sabaria - Arrabone m(ilia). p(assuum)*. (rukopisna inačica: *Arrabonae*) XX (rukopisna inačica: XVIII) - *Alicano m. p. XL - in medio Curta - Poetovione m. p. XXXI - Item a Poetovione Carnunto m. p. CLXIII - Halicano* (rukopisne inačice: *Hilicano, Halicrano, Haelicano*, etc.) m. p. XXXI - *Salle m. p. XXX - Sabaria m. p. XXXI* (rukopisna inačica: XXX) (261, 7-262, 6). Od postaje Kurta (Curta, Ormož) ova je prometnica prešla na tlo današnje Hrvatske preko potoka Trnava na položaju Godeninci i potom kroz zapadno Međimurje preko Preseke, Hrnja, Borke i Prhovca, brda Kukuljić istočno od Martinuševca, Železne Gore (položaj Hernakovščina), Trnovščaka, Vučkovca, uzvišenja Graveščak i Gradiščak i lokacije istočno od sela Brezovec dospjela u postaju Halikan (*Halicanum*), vjerojatno današnji Sv. Martin na Muri, prebavivši se potom preko rijeke Mure u blizini Murščaka i ušavši u današnje Prekomurje.¹⁶² Odatle se iznova priključila na Jantarski put kod postaje Rijeka Arabon / Kod Arabona (*Arabo Flumen / Ad Arrabonem*, Katafa jugoistočno od Körmenda uz srednji tok rijeke Rabe),¹⁶³ nastavljajući prema sjeveru do iznimno važnog sjecišta putova Savarije. Drugi je krak ceste, kako se

¹⁶¹ Kod Militara: Jankulov 1952, 14, Klemenc 1961, 17, Bulat 1969, 40-41, 1977, 76-77, Pinterović 1968, 60, 1969, 56, 1970, 92, 95, 1978, 34, 110, Kosanović 1979, 157, Minichreiter 1987, 88, 1989, 182 (Gradac), Andrić 2002, 125, 128, Buzov 2005, 133, Gračanin 2008, 70. Za trasu ceste Donacijana-Kod Militara usp. Pinterović 1968, 61, 1969, 56.

¹⁶² Kurta: Kukuljević 1873, 107, Klemenc - Saria 1936, 88, Pahić 1961, 113, 1965, 294, 314, Fulir 1969, 427, 1970, 17, Redő 1998, 13. Neki istraživači smještaju Kurtu u Središće ob Dravi (usp. Horvat 1956, 17, Feletar 1989, 28, Petrić 1994, 33, Puzak 2003, 29). Halikan: Fulir 1969, 427, 1970, 15, Soproni 1979, 94, Tomičić 1986a, 6, 8, 1986b, 186-187, 205-209, 1997, 30, Feletar 1989, 28, Petrić 1994, 33, Puzak 2003, 29-30, Vidović 2003, *sine pagina*. O smjeru ove ceste usp. Fulir 1969, 391-400. Marković 2003a, 14 donosi odbačeno mišljenje da je Halikan Mursko Središće (usp. i Kukuljević 1873, 106, 107, Graf 1936, 69). Nešto se Halikan stavlja u Dolnju Lendavu (usp. Miller 1916, 456, Klemenc - Saria 1936, 88, Horvat 1956, 17, Mócsy 1962, 660, Szőke 1996, 65; također i Soproni 1979, 93-94 s bilj. 12), dok bi ga prema nekim istraživačima trebalo tražiti u Dolgoj vasi (usp. Pahić 1961, 113, Soproni 1979, 94 s bilj. 13).

¹⁶³ Miller 1916, 456, Redő 1998, 5, 13. U *Antoninovu itinerariju* pobrkano je mjesto Arabona (Győr) s postajom Rijeka Arabon (usp. Graf 1936, 69-70).

čini, vodio iz Halikana u istočnije položenu Salu (*Salla*, Zalalövö na gornjem toku rijeke Zale)¹⁶⁴ i zatim u Savariju.

Južnopanonske komunikacije u političkoj povijesti kasnog Rimskog Carstva

Kao važno tranzitno područje između zapadnih i istočnih dijelova Rimskog Carstva južna Panonija i njezine prometnice imale su prigodice istaknutu ulogu u onovremenim političkim prilikama. Njima su prolazili carevi i rimske vojske u pokretima prema istoku ili zapadu, na njihovim su pravcima znale biti vođene presudne bitke, a kasnije su olakšavale prodore raznih barbarskih naroda.

Kad je u studenom 284. godine Dioklecijan poslije smrti Numerijana proglašen carem, protiv njega je krenuo zakoniti vladar Karin (283.-285.), putem potukavši uzurpatora Marka Aurelija Sabina Julijana koji je prisvojio carski naslov u Panoniji i u siscijskoj kovnici kovao vlastiti novac.¹⁶⁵ Karin je nakon toga polagano napredovao na istok, očigledno oprezno pripremajući sraz sa suparnikom. Može se pretpostaviti da se kretao podravskom magistralom. Razračun se odigrao u ljeto 285. godine kod Viminacija u Gornjoj (Prvoj) Meziji i iz njega je Dioklecijan izašao kao pobjednik, iako je poražen na bojnem polju.¹⁶⁶ Položaj bojišta bilježi *Jeruzalemski itinerarij* (564, 9): *civitas Viminacio - ubi Diocletianus occidit Carinum - mutatio Ad Nonum mil(ia) VIII.*

Dioklecijan je poslije pobjede posjetio Italiju, a potom se u jesen opet otputio na istok. Prema dostupnim podacima, bio je 2. studenog 285. godine u gradu Joviji i postaji Sonista.¹⁶⁷ Izuzevši nova proputovanja do Italije i jedanput do Recije, u Panoniji je boravio nekoliko puta, zadržavajući se i po više mjeseci u krajnjim istočnim dijelovima, u Sirmiju i okolici.¹⁶⁸ Dioklecijanov cesar Galerije svega je triput bio u Panoniji: vjerojatno u Sirmiju 1. ožujka 293. godine kad ga je Dioklecijan zaogrnuo grimizom, u kasno ljeto/jesen 307. godine kad je napao Maksencija koji se u Italiji proglasio carem i u jesen 308. godine kad je došao na carsku konferenciju u Karnuntu (*Carnuntum*, Petronell/Bad Deutsch-Altenburg).¹⁶⁹ Do Karnunta je vrlo vjerojatno putovao bilo duž limeske ceste ili preko Sirmija i Cibala do Murse (budući da je bila jesen, jamačno nije Dravu prešao kod Nemetina i postaje Kod Iskopâ), usmjerujući se zacijelo preko Ancijane prometnicom koja je

¹⁶⁴ Šašel 1975, 94, Redő 1998, *passim*.

¹⁶⁵ Kuhoff 2001, 23-25.

¹⁶⁶ Kuhoff 2001, 25.

¹⁶⁷ Barnes 1982, 50.

¹⁶⁸ Barnes 1982, 50-56.

¹⁶⁹ Barnes 1982, 62-64.

pratila tok Dunava. Galerijev cezar i poslije august Flavije Valerije Sever (305.-307.) dobio je, kako se čini, i Panoniju kao svoje vladavinsko područje, na što bi mogao upućivati i nalaz miljokaza s njegovim imenom u Gornjem Baćinu, jamačno postavljenog u spomen na obnovu dijela posavske magistrale.¹⁷⁰ Poslije Severova neuspjeha u borbi protiv Maksencija Galerije je za novog suvladara postavio Licinijana Licinija (308.-324.) s istim zadatkom. Težište Licinijeve vlasti bilo je u Podunavlju, a on je za sjedište odabrao Sirmij. Panonija, napose južni dio, nudila je razvidnu stratešku prednost u nakanjenu napadu na Maksencijevu Italiju koji se doduše nije ostvario.¹⁷¹

Iz bespoštednih borbi za vlast koje su trajale od Dioklecijanova povlačenja (305.) i nastavile se nakon Galerijeve smrti (311.) pobjednicima su izašli Konstantin I. i Licinije. Sporazum koji su sklopili 313. godine nije se dugo održao. Naposljetku je izbio rat u kojem je južna Panonija bila izravno poprište: 8. listopada 316. godine vođena je kod Cibalâ prva bitka u kojoj je Konstantin nadvladao. Konstantin je zašao duboko u Licinijevo područje sasvim očigledno po podravskoj magistrali, a nakon ove pobjede nastavio je napredovati glavnim pravcem prema Sirmiju, iz kojeg je Licinije na brzu ruku povukao dvor.¹⁷² Ipak, unatoč još jednom porazu (na ravnici kod Mardije nedaleko od Hadrijanopola), Licinije je mogao taktičkim manevriranjem prinuditi Konstantina na sklapanje mira, ali se morao odreći glavnine europskih pokrajina, zadržavši jedino buduću Tračku dijecezu.¹⁷³ Konstantin se u razdoblju koje je uslijedilo najviše zadržavao u južnoj Panoniji, u Sirmiju, a prošao je uobičajenim prometnim pravcima u južnopanonskim oblastima kad je 318. godine posjetio Akvileju i Mediolan (*Mediolanum*, Milano).¹⁷⁴ Poslije konačne pobjede nad Licinijem (324.) pa do kraja vladavine (337.) tim se prometnicama poslužio još 326. (posjet Italiji i Rimu) i 328. godine (odlazak u Treversku Augustu-*Augusta Treverorum*, današnji Trier, radi obrane rajnske granice). U oba ova slučaja je na povratku zastao ili kratko proboravio u Sirmiju.¹⁷⁵

Poslije Konstantinove smrti njegovi su se preživjeli sinovi Konstantin II., Konstancije II. i Konstant sastali vjerojatno početkom rujna 337. godine u Panoniji da uredi pitanje podjele vlasti.¹⁷⁶ Moguće je pretpostaviti da se

¹⁷⁰ CIL III 15202. Za oblasti koje su dodijeljene Severu vidi Gračanin 2009, 601 i bilj. 23.

¹⁷¹ O tomu usp. Gračanin 2009, 603.

¹⁷² Podrobnije o Licinijevu povlačenju iz Sirmija usp. Caldwell 2007, 62-64.

¹⁷³ Za pojedinosti usp. Barnes 1981, 66-67, 1982, 73, 82, Demandt 2007, 88, uz Gračanin 2009, 604.

¹⁷⁴ Barnes 1982, 73-75, uz Gračanin 2009, 605 i bilj. 46.

¹⁷⁵ Barnes 1982, 77-78.

¹⁷⁶ Barnes 1982, 85, 86, 87, 2001, 218, 219, 224. Kienast 1996, 312, i Demandt 2007, 105 drže da su se trojica braće sastala 338. godine u Viminaciju, no budući car Julijan u povelnom govoru posvećenom Konstanciju II. jasno svjedoči o tomu da se sastanak održao u Panoniji (*Oratio* I, 19A).

sastanak održao u Sirmiju kao najvažnijem gradu ili pak, po uzoru na carsku konferenciju iz 308. godine, u Karnuntu. Kako god bilo, prometnice u južnoj Panoniji su ponovno iskusile pokrete carskih pratnji. Panonske pokrajine je preuzeo Konstant koji je upravljao Italijom. U Panoniji se zadržavao 338. (Sirmij i Savarija), 344., možda 346. (Sirmij), 349. godine (Sirmij), a južnom je Panonijom prolazio i 340. godine kad je u Dakiji doznao da je Konstantin II. provalio u Italiju.¹⁷⁷ Na podravskoj magistrali, putujući u Italiju, nalazio se početkom 345. godine jer je u Petovionu primio poslanstvo Konstancija II.¹⁷⁸

Od 350. godine južna Panonija je ponovno postala središte zbivanja. Konstant je u siječnju te godine stradao u prevratu koji je na vlast doveo britanskog vojskovođu Magna Magnencija. Magnencije je potkraj veljače zagospodario već i Italijom, ali zbog daljnjih zapletaja nije bio u mogućnosti zaposjesti južnu Panoniju.¹⁷⁹ No, stoga su njegovi poslanici prolazili cestama južne Panonije, vabeći na Magnencijevu stranu još jednog onedavnog uzurpatora Vetraniona koji je proglašen carem u Mursi i odmah potom u Sirmiju i nastojeći natjerati Konstancija na sporazum.¹⁸⁰ U međuvremenu je Konstancije II., jedini preostali sin Konstantina I. i zakoniti car, nastupao prema zapadu, a 15. ožujka 351. godine bio je u Sirmiju, gdje je na cezarsku čast uzdigao bratitca Klaudija Gala.¹⁸¹ Upravo spomenute godine južnopanonske prometnice su dobile ključnu ulogu u ratnom razračunu između Konstancija i Magnencija. U proljeće je sada Konstancije iz Sirmija uputio svoga poslanika Magnenciju, hoteći dobiti na vremenu prije samog pohoda.¹⁸² U rano ljeto konačno je pokrenuo napad iz svoga sirmijskog stožera. Njegova je vojska napredovala podravskom magistralom preko Cibala, Murse i Petoviona, ali je careva prethodnica doživjela neugodan poraz kod Atranta, nakon čega su se Konstancijeve čete povukle, istim putem kojim su i došle. Inicijativa je prešla u Magnencijeve ruke i on je odlučio krenuti u protuudar. Njegove su snage ustaljenim pravcima dospjele do Petoviona,¹⁸³ a tada je Magnencije udario na jug preko Akve Vive i Andautonije do Siscije.¹⁸⁴ Zosim pripovijeda da su Magnencijevi vojnici pokušali prijeći Savu kad su ih kišom strelica zasuli siscijski posadnici. Nato je protucar, hoteći umiriti branitelje, izjavio da bez Konstancijeve dozvole neće prelaziti

¹⁷⁷ Barnes 2001, 224-225.

¹⁷⁸ Barnes 2001, 66, 88, 225.

¹⁷⁹ Za pojedinosti usp. Gračanin 2003, 10-12.

¹⁸⁰ Usp. Gračanin 2003, 11, Caldwell 2007, 136-137. Za popis poslanstava vidi Šašel 1992a, 720.

¹⁸¹ Gračanin 2003, 12, uz Barnes 2001, 221.

¹⁸² Gračanin 2003, 13. Za pojedinosti poslanstva vidi Caldwell 2007, 143-146.

¹⁸³ Zosim, 2.46.1.

¹⁸⁴ Gračanin 2003, 12-13 (u tekstu se potkrao *lapsus calami* jer umjesto „u kolovozu 350.“ treba stajati „u kolovozu 351.“).

rijeku i caru je uputio poslanika.¹⁸⁵ Budući da je cesta Akva Viva-Pir-Andauntonija-Siscija prelazila Savu kod Ivanje Reke, a na otpor je Magnencije naišao tek kod Siscije, Zosimov prikaz jamačno općenito govori o pravcima protucareva napredovanja.¹⁸⁶ Konstancije je na vijest o Magnencijevu dolasku do Siscije, znajući da posavska magistrala vodi na Sirmij, napustio grad i smjestio se u Cibalama, pretvorivši cijelu okolicu u snažno uporište.¹⁸⁷ Moguće je da se za ovaj manevar poslužio limeskom cestom koja je s obzirom na tamošnji niz utvrda nudila i veću zaštitu, prošavši vicinalnim pravcem Sirmij-Bononija.¹⁸⁸

U kolovozu, nakon što je Konstancije odbio njegove neumjerene zahtjeve, Magnencije je napao Sisciju i osvojio je.¹⁸⁹ Od Siscije se vjerojatno nastavio kretati glavnim smjerom posavske magistrale prema Sirmiju, usput pustošeći ovo područje, što se nesumnjivo odnosi na ladanjska dobra na koja je nailazio.¹⁹⁰ Ako je do kraja slijedio posavsku veleprometnicu, Sirmiju je morao prići s južne strane, što je podrazumijevalo i prolazak kroz Prvu Meziju. Neuspjeh u osvajanju Sirmija nagnao ga je da se s glavninom četa povuče, vjerojatno istim putem kojim je i došao, budući da je bio obaviješten o Konstancijevu položaju. No, čini se da se kod Marsonije usmjerio vicinalnim pravcem prema Certis<ij>i. Možda se negdje na tom potezu nalazilo imanje umirovljenog vojskovođe Gracijana, oca budućih careva Valentinijana I. i Valenta, koji je, kako to bilježi Amijan Marcellin, ugostio Magnencija, a po svojoj prilici mu pružio i korisne obavijesti jer ga je poslije Konstancije II. kaznio konfiskacijom posjeda.¹⁹¹ Od Certis<ij>e se Magnencije, budući da zasad nema potvrde o izravnoj prometnoj vezi između nje i Murse, a Mursa je bila sljedeći protucarev cilj, morao upraviti na zapad, prema Leukonu i Picentinu kako bi u što širem luku zaobišao Konstancijev položaj. Možda je za ovu cestu i pojedinosti u vezi s njom doznao upravo od Gra-

¹⁸⁵ Zosim, 2.48.2, 49.1.

¹⁸⁶ Caldwell 2007, 146, kako se doima, misli da je Magnencije Savu prešao tek kod Siscije. Tako je i u Gračanin 2003, 13.

¹⁸⁷ Zosim, 2.48.3-5, uz Gračanin 2003, 13. Barnes 2001, 221 je bio mišljenja da je Konstancije i prije i tijekom pohoda protiv Magnencija boravio u Sirmiju (također i Caldwell 2007, 152-153), no to nije točno (s tim u vezi vidi Gračanin 2003, 20-21). Napokon, Magnencije se jamačno niti ne bi bio povukao od Sirmija da se u njemu nalazio car.

¹⁸⁸ Carevi su i kasnije znali prolaziti tom cestom, o čemu svjedoči Amijan Marcellin (21.9.6: Julijan; 31.11.6: Gracijan).

¹⁸⁹ Zosim, 2.49.2.

¹⁹⁰ Zosim, 2.49.2. Usp. i Caldwell 2007, 149-150.

¹⁹¹ Amijan Marcellin, 30.7.3. Usp. i Lenski 2002, 38-41, Caldwell 2007, 151-152. Doduše, Caldwell 2007, 151 misli da se Magnencije približio Cibalama, što je malo vjerojatno budući da je ondje bilo Konstancijevo uporište pa bi primicanje neprijateljskih četa jamačno već tada bilo izazvalo bitku. Lenski 2002, 38 također kaže da se Gracijanovo imanje nalazilo blizu Cibala.

cijana.¹⁹² Ovaj brdski pravac bio je nesumnjivo naporniji i putovanje dulje, ali je nudio taktičke prednosti jer bi se Magnencijeva vojska u slučaju napada lakše obranila. Na podravsku magistralu je Magnencije izbio niže Mursele i potom vrlo brzo napredovao do same Murse koju je opsjeo. Na vijest o tomu se pokrenuo i Konstancije koji je od Cibalâ bez dvojbe stupao odvojkom podravske magistrale preko postaje Kod Iskopâ Mosta Na Dravi. Potkraj rujna 351. godine zametnula se bitka između Konstancija II. i Magnencija u kojoj je zakoniti car prevladao, a poraženi je uzurpator s ostacima četa morao uzmaći.¹⁹³ Tijekom povlačenja razarao je komunikacije i skladišta da uspori Konstancija ako bi ga progonio. Car je stoga, prije nego što je nastavio napredovati, morao popraviti nastalu štetu. Konačan ishod tog opsežnog pothvata bila je cjelovita obnova rimskog prometnog sustava od Atranta preko Emone, Petoviona, Murse, Cibala i Sirmija pa sve do Konfluenta 354./355. godine, o čemu svjedoči miljokaz pronađen u Sirmiju.¹⁹⁴

Konstancije je u južnoj Panoniji ostao do kasnog ljeta 352. godine, stajući u Sirmiju, nakon čega se pokrenuo prema Italiji jamačno podravskom magistralom. Panonske je oblasti iznova posjetio u ljeto 357. godine i zadržavao se u Sirmiju sljedeće dvije godine, uz posjet Mursi u ljeto 358. godine.¹⁹⁵ Osim toga, u rano proljeće 359. godine utaborio se na obali Dunava u Panoniji Valeriji, pazeći na pokrete sarmatskih Limigančana.¹⁹⁶ Budući da je još bila studen i nije, kako bilježi Amijan Marcellin, postojala opasnost da rijeka od otopljenog snijega nabuja i vode se razliju, može se pretpostaviti da se od Sirmija kretao preko Bononije i duž limeske ceste, vjerojatno provjeravajući i stanje podunavskih utvrda. Ovu pretpostavku bi mogla potkrijepiti i činjenica što je vojna operacija protiv Limigančana vođena iz Akuminka.¹⁹⁷

Kroz južnu Panoniju je na pohodu protiv Konstancija II. prošao Julijan II. u jesen 361. godine, podravskom magistralom pa vjerojatno od Cibala na limesku cestu jer je do Sirmija stigao preko Bononije.¹⁹⁸ I Valentinijan I. je na proputovanju u Italiju, nakon što je proglašen carem 364. godine, proboravio u Sirmiju zajedno s mlađim bratom i sucarem Valentom gotovo dva mjeseca.¹⁹⁹ Grad je napustio početkom kolovoza, a krajem istog mjeseca već

¹⁹² Ovo pretpostavlja i Caldwell 2007, 152, no on kaže da je Gracijan predložio možda Magnenciju pravac na istok kako bi izbjegao Konstancijev položaj, što nije logično.

¹⁹³ Za detalje usp. Gračanin 2003, 13-17.

¹⁹⁴ Usp. bilj. 91.

¹⁹⁵ Usp. Barnes 2001, 221-223.

¹⁹⁶ Amijan Marcellin, 19.11.4.

¹⁹⁷ Amijan Marcellin, 19.11.8.

¹⁹⁸ Amijan Marcellin, 21.9.6. Usp. i Mirković 1971, 39-40.

¹⁹⁹ Seeck 1919, 216, uz Amijan Marcellin, 26.5.4.

je bio u Emoni odnosno Atrantu.²⁰⁰ Poslužio se jamačno podravskom magistralom. Tek jedanaest godina poslije ponovno se našao u Panoniji, ali nije prolazio južnapanonskim oblastima.²⁰¹ Doduše, kao svjedočanstvo brige predstavnika carske vlasti za južnapanonske prometnice govori nalaz miljo-kaza u Hrvatskoj Dubici na kojemu se spominju augusti Valentinijan I. i Valent.²⁰² Očito se radilo o radovima na posavskoj magistrali od Siscije do prijelaza ceste preko Save.

Valentinijanov nasljednik Gracijan je južnom Panonijom prolazio u ljeto 378. godine, idući u pomoć stricu Valentu koji se morao nositi s pobunom Gota. Kretao se istim putem kojim i Julijan sedamnaest godina prije, do Sirmija preko Bononije.²⁰³ U Sirmiju je boravio nekoliko idućih mjeseci, a budući da je, kako se čini, u travnju bio u Trikcijani (*Tricciana*, *Ságvár*),²⁰⁴ može se s pomoću *Antoninova itinerarija* (267, 1-7) rekonstruirati put kojim je prošao do tog odredišta: od Sirmija preko Budalije, Spanete, Ulma i Kansilene do Cibala, potom kroz Kod Iskopâ Na Rijeci Vuki do Murse, odatle do Ancijane (jamačno preko Kod Nove) i onda na Sopijanu. U Sirmiju je iznova bio početkom kolovoza 380. godine i ostao do rujna.²⁰⁵

U međuvremenu su rimske prometne pravce za svoje prodore iskoristili i pobunjeni Goti.²⁰⁶ Čini se da su se poslužili i podravskom i posavskom magistralom jer duž jednog i drugog pravca literarna i arheološka vrela svjedoče o neprilikama i stradanju naselja.²⁰⁷ Napadači su prodrli sve do Stridona koji se vjerojatno nalazio u zaleđu današnje Rijeke pa je moguće da su napredovali i vicinalnom cestom Romula-Senija. Godine 388. južna Panonija je iznova bila poprište ratnog razračuna između zakonite carske vlasti i jednog uzurpatora, Teodozija I. koji je zastupao i prava Valentinijana II. s jedne strane i Magna Maksima s druge strane.²⁰⁸ Siscija je bila prvo srazište dviju voj-

²⁰⁰ Seeck 1919, 216.

²⁰¹ Car je u Panoniju ušao preko Karnunta (Amijan Marcelin, 30.5.2), a boravio je i u Akvinku, Savariji i Brigecionu (*Brigetio*, *Szöny*) (Amijan Marcelin, 30.5.14-15). Vidi i Seeck 1919, 246.

²⁰² CIL III 15202, uz Bojanovski 1973, 172, 1984, 161.

²⁰³ Amijan Marcelin, 31.11.6.

²⁰⁴ Seeck 1919, 250.

²⁰⁵ Usp. Seeck 1919, 254-255, uz Gračanin 2005, 14, bilj. 15, 2009, 74.

²⁰⁶ Za pojedinosti usp. Gračanin 2005, 10-14.

²⁰⁷ Usp. Gračanin 2009, 73-74. Također i Gračanin 2005, 13. Na podravskoj magistrali se spominje stradanje Murse, pretpostavlja se da je ista sudbina snašla i Cibale, a čini se da je tada bio pao i Petovion. Duž posavske magistrale utvrđene su na više lokaliteta veće količine u zemlju pohranjena novca, u Bijeljini, možda u okolici Bosanskog Broda, Lupoglavu kraj Dugog Sela, Sisku i južno od njega, u Gradusi Posavskoj i Sunji, te u Zagrebu kao i u Donjoj Kupčini sjeverozapadno od Karlovca.

²⁰⁸ O tijeku i smjeru Teodozijeva pohoda u južnoj Panoniji usp. Klemenc 1953, 78-88, uz Gračanin 2005, 16-17.

ski, vjerojatno u srpnju 388. godine, što ukazuje na činjenicu da se Teodozijeva vojska kretala posavskom magistralom. Od Siscije se usmjerio na sjever preko Andautonije, Pira i Akve Vive, jer je sljedeća bitka vođena kod Petoviona. Čini se da su tada pustošenju bile izložene i Akve Jaze,²⁰⁹ što se možda smije pripisati Teodozijevoj prethodnici. Tim bi manevrom car prije odlučujućeg sraza s uzurpatorom osigurao svoje zaleđe. Do Akve Jaze su Teodozijeve čete jamačno dospjele vicinalnim pravcima, odvojkom od podravske magistrale ili od ceste Andautonija-Pir-Akva Viva. Teodozije je južnom Panonijom prolazio i 394. godine na pohodu protiv Eugenija, možda ponovno posavskom magistralom, iako u obzir dolazi i podravska prometnica kao glavni pravac u kasnoj antici.²¹⁰

Iskustvo stečeno na Teodozijevim ratnim pohodima pomoglo je Alarikovim Gotima u njihovu prodoru do Italije. Godine 401. Goti su se vjerojatno kretali posavskom veleprometnicom koja bi im nudila bolje mogućnosti uzmaka, što bi se dalo zaključiti i prema činjenici da su se poslije neuspjeha u Italiji vraćali u ljeto 402. godine upravo tim putem kako bi se sklonili u istočnoj Dalmaciji.²¹¹ Isti pravac su po svojoj prilici odabrali i 408. godine jer vrela ističu da je Alarik najprije kod Emone smjestio svoj tabor, a izravni put onamo je vodio Posavinom (dakako, ne preko Kod Granice, Kvadrata i Romule nego vicinalnom cestom).²¹² Sljedeći su se južnom Panonijom kretali Ostrogoti pod Teoderikom Amalcem krajem 488. i početkom 489. godine.²¹³ U osnovnom pravcu napredovali su od Singiduna preko Tauruna i Sirmija, ali bi nalazi mačeva iz Rakovca i Neština, ako doista pripadaju ovom vremenu, mogli upućivati na zaključak da je jedan ostrogotski odred stupao i starom limeskom cestom.²¹⁴ Od Sirmija su ustaljenim smjerom stigli do Cibala, a između Cibala i Murse, u močvarama Vuke, Gepidi su se neuspješno suprotstavili Ostrogotima. Odatle je Teoderik nastavio podravskom cestom. Njome su se Ostrogoti vjerojatno poslužili i 504. godine kad su osvojili Sirmij, čime je bilo okončano prvo gepidsko kraljevstvo.²¹⁵ Moguće je pretpostaviti da se ostrogotska vlast još donekle i brinula o održavanju rimskih putova u južnoj Panoniji, ali ceste u ovom razdoblju neumitno propadaju. Langobardi su se u svojoj seobi iz Panonije 568. godine mogli poslužiti tek ostacima nekadašnjih uređenih rimskih prometnica, iako su one i dalje pružale nepobitno svjedočanstvo o nekadašnjoj moći rimske države.

²⁰⁹ O stradanju Akva Jaza usp. Gorenc - Vikić 1980, 22, Vikić-Belančić 1996, 30.

²¹⁰ Usp. i Gračanin 2005, 17.

²¹¹ Gračanin 2006, 87-88.

²¹² Gračanin 2006, 88-89.

²¹³ Za pojedinosti vidi Gračanin 2006, 104-108.

²¹⁴ Usp. Gračanin 2007, 15-16. U studiji je pogrešno navedeno da je Neštin smješten južno od rimske ceste i da bi spomenuti nalaz govorio o nastojanju Ostrogota da osiguraju svoj lijevi bok.

²¹⁵ O tomu usp. Gračanin 2006, 108, 2007, 20-21.

Zaključak

Već i letimičan pogled na rimske cestovne pravce zabilježene u literarnim vrelima i utvrđene na terenu bjelodano pokazuje razgranatost rimskoga prometnoga sustava u južnoj Panoniji i njegovu funkcionalnost u kasnoantičko doba. Uz tri prometne okosnice, podravsku, posavsku i podunavsku (limesku) cestu, najveću je važnost imala regionalna, unutarnja prometnica (*via mediterranea*). Ništa manje bitne nisu bile niti vicinalne ceste koje su spajale veća naselja, poput pravca od Marsonije do Certis<ij>e ili od Akve Jaze do Jovije Botivo, skraćivale dužinu pojedinih pravaca, poput posavske magistrale koja je imala alternativnu poveznicu sa Siscijom kroz današnje Turopolje, odnosno koje su izravno povezivale veleprometnice, kao cesta Akva Viva-Pir-Andautonija-Siscija ili Bononija-Sirmij. Navedene glavne i osnovne pravce nadopunjavao je niz manjih i sporednih putova, čime je praktički čitavo savsko-dravsko-dunavsko međuriječje bilo premreženo prometnicama. Daljnja istraživanja na terenu trebala bi dodatno rasvijetliti trase već utvrđenih pravaca i jamačno otkriti nove prometne sponne, osobito kada su u pitanju čvorišta kao što su Akve Jaze, Akve Balise i Certis<ij>a. Napokon, predložena identifikacija putnih postaja ni u kojem slučaju ne iscrpljuje mogućnost različitih hipoteza, pogotovo s obzirom na podatkovnu manjkavost i nepouzdanost itinerarskih i drugih vrela, a i činjenicu da stvaranje temeljite arheološke slike umnogome tek predstoji.

Prilog

Glavni rimski prometni pravci u kasnoantičkoj južnoj Panoniji

Posavska magistrala				
Redni broj	Izvorni naziv	Nominativni oblik	Hrvatska inačica	Ubikacija
1.	<i>Novioduni (Tab. Peut.) Novioduno (Itin. Ant.)</i>	<i>Noviodunum</i>	Nevidun	Drново kod Krškog
2.	<i>Romula (Tab. Peut., Itin. Ant.)</i>	<i>Romula</i>	Romula	Dubovac kod Karlovca?
3.	<i>Quadrata (Tab. Peut., Itin. Ant.)</i>	<i>Quadrata</i>	Kvadrata	Topusko
4.	<i>Ad Fines (Tab. Peut., Itin. Ant.)</i>	<i>Ad Fines</i>	Kod Granice	Mali Gradac
5.	<i>Siscia (Tab. Peut., Itin. Ant.)</i>	<i>Siscia</i>	Siscija	Sisak
6.	<i>Ad Praetorium (Tab. Peut.)</i>	<i>Ad Praetorium</i>	Kod Pretorija	Gornji Baćin
7.	<i>Servitio (Tab. Peut.) Servitti (Itin. Ant.)</i>	<i>Servitium</i>	Servicij	Bosanska Gradiška
8.	<i>Urbate (Tab. Peut., Itin. Ant.)</i>	<i>Urbas</i>	Urbata	Srbac
9.	<i>Marsonie (Tab. Peut.)</i>	<i>Marsonia</i>	Marsonija	Slavonski Brod
10.	<i>Ad Basante (Tab. Peut.)</i>	<i>Ad Bas<s>antem</i>	Kod Basanta	rudina Vragorilo kod Županje?
11.	<i>Saldis (Tab. Peut.)</i>	<i>Saldae</i>	Salda	Posavski Podgajci
12.	<i>Drinum f(lumen) (Tab. Peut.)</i>	<i>Drinum Flumen</i>	Rijeka Drina	Prekaje kod Donjeg Brodca?
13.	<i>Sirmium (Tab. Peut., Itin. Burdig.) Sirmi (Itin. Ant.)</i>	<i>Sirmium</i>	Sirmij	Sremska Mitrovica
Podravska magistrala				
1.	<i>Petavione (Tab. Peut.) Petovione (Itin. Burdig.) Patavione (Itin. Ant.)</i>	<i>Poetovio</i>	Petovion	Ptuj
2.	<i>Remista (Tab. Peut.) Ramista (Itin. Burdig.)</i>	<i>Ramista</i>	Ramista	Formin
3.	<i>Aqua viva (Tab. Peut., Itin. Burdig., Itin. Ant.)</i>	<i>Aqua Viva</i>	Akva Viva	Petrijanec kod Varaždina
4.	<i>Populos (Tab. Peut.) Popolis (Itin. Burdig.)</i>	<i>Populi</i>	Popul	Bartolovec
5.	<i>Botivo (Tab. Peut.) Iovia (Itin. Burdig., Itin. Ant.)</i>	<i>Iovia Botivum</i>	Jovija Botivo	Ludbreg

6.	<i>Sonista (Tab. Peut.) Sunista (Itin. Burdig.)</i>	<i>Sunista</i>	Sunista	Kunovec Breg kod Koprivnice
7.	<i>Piretis (Tab. Peut.) Peritur (Itin. Burdig.)</i>	<i>Piretae</i>	Piret	Draganovec kod Koprivnice
8.	<i>Lentulis (Tab. Peut., Itin. Ant.) Lentolis (Itin. Burdig.)</i>	<i>Lentolae</i>	Lentola	Virje kod Đurđevca?
9.	<i>Cardono (Itin. Burdig.)</i>	<i>Cardonum</i>	Kardon	Prugovec kod Kloštara Podravskog?
9a	<i>Iovia (Tab. Peut.)</i>	<i>Iovia/Iovista</i>	Jovija/Jovista	Turnašica kod Pitomače?
10.	<i>Cocconis (Itin. Burdig.)</i>	<i>Cocconae</i>	Kokona	kod Špišić Bukovice
11.	<i>Sirotis (Tab. Peut.) Serota (Itin. Burdig., Itin. Ant.)</i>	<i>Serota</i>	Serota	kod Taborišta istočno od Virovitice?
12.	<i>Bolentio (Tab. Peut.) Bolent<i>a (Itin. Burdig.)</i>	<i>Bolentium</i>	Bolencij	Orešac?
13.	<i>Marinianis (Tab. Peut., Itin. Ant.) Maurianis (Itin. Burdig.)</i>	<i>Marinianae</i>	Marinijana	Donji Miholjac
14.	<i>Seronis (Tab. Peut.) Serena (Itin. Burdig.)</i>	<i>Serena</i>	Serena	Sveti Đurađ?
15.	<i>Berebis (Tab. Peut.) Vereis (Itin. Burdig., Itin. Ant.)</i>	<i>Berebae</i>	Bereba	Podgajci Podravski
16.	<i>Iovallio (Tab. Peut.) Iovalia (Itin. Burdig.)</i>	<i>Jovalia</i>	Jovalija	Valpovo?
17.	<i>Mursa minor (Tab. Peut.) Mersella (Itin. Burdig.)</i>	<i>Mursella</i>	Mursela	Petrijevci
18.	<i>Mursa maior (Tab. Peut.) Mursa (Itin. Burdig., Itin. Ant.)</i>	<i>Mursa</i>	Mursa	Osijek
19.	<i>Ad Labores Pontis Ulcae (Tab. Peut.) Leutuoano (Itin. Burdig.)</i>	<i>Ad Labores Pontis Ulcae</i>	Kod Iskopâ Mosta Na Vuki	Bobota
20.	<i>Cibalis (Itin. Burdig., Itin. Ant.) Cibalas (Itin. Ant.)</i>	<i>Cibalae</i>	Cibale	Vinkovci
21.	<i>Cansilena (Tab. Peut.) Celena (Itin. Burdig.)</i>	<i>Cansilena</i>	Kansilena	Orolik
22.	<i>Ulmospaneta (Tab. Peut.) Ulmo (Itin. Burdig.) Ulmos (Itin. Ant.)</i>	<i>Ulmus</i>	Ulmo	Orašje
23.	<i>Ulmospaneta (Tab. Peut.) Spaneta (Itin. Burdig., Itin. Ant.)</i>	<i>Spaneta</i>	Spaneta	Kukujevci?

24.	<i>Vedulia</i> (Itin. Burdig.) <i>Budalia</i> (Itin. Ant.)	<i>Budalia</i>	Budalija	Martinci
24a	<i>Prista</i> (Amijan Marcelin)	<i>Prista</i>	Prista	kod Šida?
25.	<i>Sirmium</i> (Tab. Peut., Itin. Burdig.)	<i>Sirmium</i>	Sirmij	Sremska Mitrovica
Nastavak posavske i podravske magistrale (sjeverni krak)				
1.	<i>Sirmium</i> (Tab. Peut., Itin. Burdig.) <i>Sirmi</i> (Itin. Ant.)	<i>Sirmium</i>	Sirmij	Sremska Mitrovica
2.	<i>Fossis</i> (Itin. Burdig.)	<i>Fossae</i>	Fosa	kod Šašinovaca
3.	<i>Bassianis</i> (Tab. Peut., Itin. Burdig., Itin. Ant.)	<i>Bassianae</i>	Basijana	Donji Petrovci
4.	<i>Idiminio</i> (Tab. Peut.)	<i>Idiminium</i>	Idiminij	Brestovo međe kod Ugrinovaca?
5.	<i>Tauruno</i> (Tab. Peut., Itin. Ant.)	<i>Taurunum</i>	Taurun	Zemun
6.	<i>Confluentibus</i> (Tab. Peut.)	<i>Confluentes</i>	Konfluent	ušće Save u Dunav
7.	<i>Singiduno</i> (Tab. Peut., Itin. Burdig., Itin. Ant.)	<i>Singidunum</i>	Singidun	Beograd
Nastavak posavske i podravske magistrale (južni krak)				
1.	<i>Sirmium</i> (Tab. Peut., Itin. Burdig.) <i>Sirmi</i> (Itin. Ant.)	<i>Sirmium</i>	Sirmij	Sremska Mitrovica
2.	<i>Fossis</i> (Itin. Burdig.)	<i>Fossae</i>	Fosa	kod Šašinovaca
3.	<i>Bassianis</i> (Tab. Peut., Itin. Burdig., Itin. Ant.)	<i>Bassianae</i>	Basijana	Donji Petrovci
4.	<i>Noviciani</i> (Itin. Burdig.)	<i>Noviciana</i>	Novicijana	kod Karlovića?
5.	<i>Altina</i> (Itin. Burdig.)	<i>Altina</i>	Altina	Surčin?
6.	<i>Singiduno</i> (Tab. Peut., Itin. Burdig., Itin. Ant.)	<i>Singidunum</i>	Singidun	Beograd
Podunavska (limeska) cesta				
1.	<i>Tauruno</i> (Tab. Peut., Itin. Ant.)	<i>Taurunum</i>	Taurun	Zemun
2.	<i>Burgenis</i> (Tab. Peut.)	<i>Burgena</i>	Burgena	Novi Banovci
3.	<i>Bittio</i> (Tab. Peut.)	<i>Rittium</i>	Ritij	Surduk
4.	<i>Acunum</i> (Tab. Peut.) <i>Aciminci</i> (Itin. Ant.)	<i>Acumincum</i>	Akumink	Stari Slankamen
5.	<i>Cusum</i> (Tab. Peut.) <i>Cusi</i> (Itin. Ant.)	<i>Cusum</i>	Kuz	Petrovaradin
6.	<i>Milatis</i> (Tab. Peut.) <i>Bononia</i> (Itin. Ant.)	<i>Bononia-Malata</i>	Bononija-Malata	Banoštor
7.	<i>Cuccio</i> (Tab. Peut.) <i>Cucci</i> (Itin. Ant.)	<i>Cuccium</i>	Kukcij	Ilok
8.	<i>Cornaco</i> (Tab. Peut., Itin. Ant.)	<i>Cornacum</i>	Kornak	Sotin

9.	<i>Tittoburgo (Tab. Peut.) Teutiburgio (Itin. Ant.)</i>	<i>Teutoburgium</i>	Teutoburgij	Dalj
Odsječak podunavske (limeske) ceste Teutoburgij-Ancijana preko Kod Iskopâ				
1.	<i>Tittoburgo (Tab. Peut.) Teutiburgio (Itin. Ant.)</i>	<i>Teutoburgium</i>	Teutoburgij	Dalj
2.	<i>Ad Labores</i>	<i>Ad Labores</i>	Kod Iskopâ	Nemetin
3.	<i>Donatianis</i>	<i>Donatianae</i>	Donacijana	Lug (Laskó)
3a	<i>Ad Novas (Itin. Ant.)</i>	<i>Ad Novas</i>	Kod Nove	Dragojlov brijeg kod Kneževih Vinograda (Hercegszólós)?
4.	<i>Antiana</i>	<i>Antianae</i>	Ancijana	Popovac (Baranyabán)
Odsječak podunavske (limeske) ceste Teutoburgij-Ancijana preko Murse				
1.	<i>Tittoburgo (Tab. Peut.) Teutiburgio (Itin. Ant.)</i>	<i>Teutoburgium</i>	Teutoburgij	Dalj
2.	<i>Mursa (Itin. Ant.)</i>	<i>Mursa</i>	Mursa	Osijek
3.	<i>Ad Novas (Itin. Ant.)</i>	<i>Ad Novas</i>	Kod Nove	Dragojlov brijeg kod Kneževih Vinograda (Hercegszólós)?
4.	<i>Antianis (Itin. Ant.)</i>	<i>Antianae</i>	Ancijana	Popovac (Baranyabán)
Odsječak Siscija-Cibale tzv. unutrašnje ceste				
1.	<i>Siscia (Tab. Peut. Itin. Ant.)</i>	<i>Siscia</i>	Siscija	Sisak
2.	<i>Variantis (Itin. Ant.)</i>	<i>Varianae</i>	Varijana	Kutina?
3.	<i>Menneianis (Itin. Ant.)</i>	<i>Menneianae</i>	Menejana	Baćin Dol kod Nove Gradiške?
4.	<i>Inceri (Itin. Ant.)</i>	<i>Incerum</i>	Incer	Treštanovac /okolica Tekića?
5.	<i>Picentino (Itin. Ant.)</i>	<i>Picentium</i>	Picentin	Ruševo?
6.	<i>Leucono (Itin. Ant.)</i>	<i>Leuconum</i>	Leukon	kod Levanjske Varoši?
7.	<i>Certis (Tab. Peut.) Cirtis(i)a (Itin. Ant.)</i>	<i>Certis <i>a</i>	Certis(ij)a	Štrbinci u Budrovcima kod Đakova
8.	<i>Cibalis (Itin. Burdig., Itin. Ant.) Cibalis (Itin. Ant.)</i>	<i>Cibalae</i>	Cibale	Vinkovci
Odsječak Siscija-Mursa tzv. unutrašnje ceste				
1.	<i>Siscia (Tab. Peut., Itin. Ant.)</i>	<i>Siscia</i>	Siscija	Sisak
2.	<i>Variantis (Itin. Ant.)</i>	<i>Varianae</i>	Varijana	Kutina?
3.	<i>Aquis Balissis (Itin. Ant.)</i>	<i>Aquae Balissae</i>	Akve Balise	Daruvar

4.	<i>Incero (Itin. Ant.)</i>	<i>Incerum</i>	Incer	Treštanovac /kod Tekića?
5.	<i>Stravianis (Itin. Ant.)</i>	<i>Stravianae</i>	Stravijana	Gradac Našički?
6.	<i>Mursa (Itin. Ant.)</i>	<i>Mursa</i>	Mursa	Osijek
Vicinalna prometnica Petovion-Siscija				
1.	<i>Poetovio (Itin. Ant.)</i>	<i>Poetovio</i>	Petovion	Ptuj
1a	<i>Remista (Tab. Peut.)</i> <i>Ramista (Itin. Burdig.)</i>	<i>Ramista</i>	Ramista	Formin
2.	<i>Aqua viva (Tab. Peut., Itin. Burdig., Itin. Ant.)</i>	<i>Aqua Viva</i>	Akva Viva	Petrijanec kod Varaždina
3.	<i>Pyrris (Itin. Ant.)</i>	<i>Pyrris</i>	Pir	Komin kod Koprivnice
4.	<i>Dautonia (Itin. Ant.)</i>	<i>Andautonia</i>	Andautonija	Ščitarjevo kod Zagreba
5.	<i>Siscia (Itin. Ant.)</i>	<i>Siscia</i>	Siscija	Sisak
Vicinalna prometnica Marsonija-Cibale				
1.	<i>Marsonie (Tab. Peut.)</i>	<i>Marsonia</i>	Marsonija	Slavonski Brod
2.	<i>Certis (Tab. Peut.)</i> <i>Cirtis(i)a (Itin. Ant.)</i>	<i>Certis <i>a</i>	Certis(i)a	Štrbinci u Budrovcima kod Đakova
3.	<i>Cibalis (Itin. Burdig., Itin. Ant.)</i> <i>Cibalis (Itin. Ant.)</i>	<i>Cibalis</i>	Cibale	Vinkovci
Vicinalna prometnica Bononija/Malata-Sirmij				
1.	<i>Milatis (Tab. Peut.)</i> <i>Bononia (Itin. Ant.)</i>	<i>Bononia-Malata</i>	Bononija-Malata	Banoštor
2.	<i>Sirmium (Tab. Peut., Itin. Burdig.)</i> <i>Sirmi (Itin. Ant.)</i>	<i>Sirmium</i>	Sirmij	Sremska Mitrovica
Vicinalna prometnica Cibale-Urbata				
	<i>Cibalis (Itin. Burdig., Itin. Ant.)</i> <i>Cibalis (Itin. Ant.)</i>	<i>Cibalis</i>	Cibale	Vinkovci
	<i>Certis (Tab. Peut.)</i> <i>Cirtis(i)a (Itin. Ant.)</i>	<i>Certis <i>a</i>	Certis(i)a	Štrbinci u Budrovcima
	<i>Urbate (Tab. Peut., Itin. Ant.)</i>	<i>Urbas</i>	Urbata	Srbac
Odvojak posavske magistrale Neviodun-Siscija				
1.	<i>Novioduni (Tab. Peut.)</i> <i>Novioduno (Itin. Ant.)</i>	<i>Neviodunum</i>	Neviodun	Drново kod Krškog
2.	<i>Siscia (Tab. Peut., Itin. Ant.)</i>	<i>Siscia</i>	Siscija	Sisak
Odvojak podravske magistrale Ramista-Akve Jaze-Jovija Botivo				
1.	<i>Remista (Tab. Peut.)</i> <i>Ramista (Itin. Burdig.)</i>	<i>Ramista</i>	Ramista	Formin
2.	-----	<i>Aquae Iasae</i>	Akve Jaze	Varaždinske Toplice

3.	<i>Botivo (Tab. Peut.) Iovia (Itin. Burdig., Itin. Ant.)</i>	<i>Iovia Botivum</i>	Jovija Botivo	Ludbreg
Odvojak podravske magistrale Jovija Botivo-Andautonija				
1.	<i>Botivo (Tab. Peut.) Iovia (Itin. Burdig., Itin. Ant.)</i>	<i>Iovia Botivum</i>	Jovija Botivo	Ludbreg
2.	-----	<i>Aquae Iasae</i>	Akve Jaze	Varaždinske Toplice
3.	<i>Pyrrri (Itin. Ant.)</i>	<i>Pyrrri</i>	Pir	Komin kod Koprivnice
4.	<i>Dautonia (Itin. Ant.)</i>	<i>Andautonia</i>	Andautonija	Ščitarjevo kod Zagreba
Odvojak podunavske (limeske) ceste Kod Nove-Kod Militara				
1.	<i>Ad Novas (Itin. Ant.)</i>	<i>Ad Novas</i>	Kod Nove	Dragojlov brijeg kod Kneževih Vinograda (Hercegszólós)?
2.	-----	<i>Novae</i>	Nova	Zmajevac (Vörösmart)
3.	-----	<i>Ad Militare</i>	Kod Militara	Batina Skela-Batina (Kiskőszeg)
Odvojak podunavske (limeske) ceste Kod Nove-Brdo Aurej				
1.	<i>Ad Novas (Itin. Ant.)</i>	<i>Ad Novas</i>	Kod Nove	Dragojlov brijeg kod Kneževih Vinograda (Hercegszólós)?
2.	<i>Aureo Monte (Itin. Ant.)</i>	<i>Aureus Mons</i>	Brdo Aurej	Kamenac (Kő)?

Bibliografija

Pokrate

- AHOI: Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, Zagreb
AIA: Annales Instituti Archaeologici, Zagreb
AP: Arheološki pregled, Beograd
AquilNost: Aquileia nostra, Aquileia
ArchIug: Archaeologia Iugoslavica, Beograd
AV: Arheološki vestnik, Ljubljana
AZZRO: Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku, Osijek
BjZ: Bjelovarski zbornik, Bjelovar
CCP: Croatica Christiana Periodica, Zagreb
CCSL: Corpus Christianorum, Series Latina, Turnholt
CIL III: Corpus inscriptionum Latinarum III/1-2, izd. Th. Mommsen, Berlin 1873.,
Supplementa 1-2, izd. Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. Domaszewski, Berlin
1902.
FA: Folia Archaeologica, Budimpešta
GCBI: Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
GG: Građevni godišnjak, Zagreb
GGM: Godišnjak Gradskog muzeja, Varaždin
GSAD: Glasnik Srpskog arheološkog društva, Beograd
GSM: Glasnik slavonskih muzeja, varia loca
HA: Histria Antiqua, Pula
HZ: Historijski zbornik, Zagreb
KIP: Der Kleine Pauly, K. Ziegler - W. Sontheimer - H. Gärtner (ur.), Stuttgart;
Zürich
KŽZ: Križevački zbornik, Križevci
OA: Opuscula archaeologica, Zagreb
ObHAD: Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
OsZ: Osječki zbornik, Osijek
PBA: Proceedings of the British Academy, London
PdZ: Podravski zbornik, Koprivnica
PoZ: Požeški zbornik, Slavonska Požega
RE: Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, A. F. Pauly - G.
Wissowa - W. Kroll - K. Witte - K. Mittelhaus - K. Ziegler - H. Gärtner (ur.),
Stuttgart; München
RJAZU: Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
*RSAZUZgod: Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Razred za zgo-
dovinske in družbene vede*, Ljubljana

- RVM: Rad vojvođanskih muzeja*, Novi Sad
RZZRVž: Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, Varaždin
SenjZb: Senjski zbornik, Senj
SSlav: Scrinia Slavonica, Slavonski Brod
VAMZ: Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, Zagreb
VHAD n. s.: Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, nova serija, Zagreb
ZD: Zlatna dolina, Požega
ZGKM: Zbornik Gradskog muzeja Karlovac, Karlovac
ZMD: Zbornik Muzeja Đakovštine, Đakovo

Izvori

- Amijan Marcelin: Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt* I-II, ed. W. Seyfarth, Leipzig 1978.
- Anonim Ravenjanin: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, izd. M. Pinder - G. Parthey, Berlin 1860.; *Itineraria Romana* II: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, izd. J. Schnetz - M. Zumschlinge, Leipzig 1940. (pretisak 1990.)
- Antoninov itinerarij: *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, izd. M. Pinder - G. Parthey, Berlin 1848.; *Itineraria Romana* I: *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, izd. O. Cuntz, Leipzig 1929. (pretisak Stuttgart 1990.)
- Jeruzalemski itinerarij: *Itineraria Romana* I: *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, izd. O. Cuntz, Leipzig 1929. (pretisak Stuttgart 1990.); *Itinerarium Burdigalense*, izd. P. Geyer - O. Kuntz, [CCSL 175], Turnholt 1965.
- Julijan, *Oratio: Iuliani imperatoris quae supersunt omnia*, vol. I, izd. F. C. Hertlein, Leipzig 1975.
- Notitia Dignitatum Occidentis; Notitia Dignitatum Orientis: Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium. Pars prima. In partibus Occidentis; Pars secunda. In partibus Orientis*, u: *Notitia dignitatum: accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, izd. O. Seeck, Berlin 1876. (pretisak Frankfurt 1962.); *Notitia Dignitatum*, izd. R. Ireland, Stuttgart - Leipzig 1999.; izd. C. Neira Faleiro, [Nueva Roma - Bibliotheca Graeca et Latina Aevi Posterioris 25], Madrid 2005.
- Peutingerova karta: *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324* I-II, izd. E. Weber, Graz 1976.
- Zosim: Zosimos, *Historia nova*, izd. L. Mendelssohn, Leipzig 1887.

Literatura

- ANDRIĆ 2002: S. Andrić, Južna Panonija u doba velike seobe narodâ, *SSlav* 2 (2002.), 117-167
- BALAŽIĆ - VÁNDOR 1996: J. Balažić - L. Vándor (ur.), *Ljudje ob Muri. Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10. - 12. maj 1995*, Murska Sobota - Zalaegerszeg 1996.
- BARNES 1981: T. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge - London 1981.
- BARNES 1982: T. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge - London 1982.
- BARNES 2001: T. Barnes, *Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Cambridge - London 2001.
- BATOROVIĆ 1987: M. Batorović, Kroz prošlost i sadašnjost Iloka, *CCP* XI/19 (1987.), 165-173
- BEDENKO 1975: V. Bedenko, Križevci - razvoj grada [poseban otisak iz *Glasnika Arhitektonskog fakulteta* 3], Zagreb 1975.
- BEGOVIĆ 1985: B. Begović, *Tri stoljeća Pitomače*, Pitomača 1985.
- BEGOVIĆ 1986: B. Begović, Prilog poznavanju starih putova i naselja u Podravini. Antička magistralna cesta Poetovio - Mursa i antičke postaje na njemu u području đurđevačke podravine, *PdZ* 12 (1986.), 142-151
- BEKIĆ 2006: L. Bekić, *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina. Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb - Goričan i njezinim prilaznim cestama*, [s priložima Darka Komše i Zorka Markovića], Zagreb 2006.
- BOBOVEC 1998: A. Bobovec, Rimsko arheološko nalazište Ciglenice u Osekovu, *ObHAD* 30/1 (1998.), 60-62
- BOBOVEC 1999: A. Bobovec, Rezultati iskapanja na rimskom arheološkom lokalitetu Ciglenice u Osekovu godine 1998., *ObHAD* 31/1 (1999.), 62-67
- BOBOVEC 2001: A. Bobovec, Moslavina u svjetlu najnovijih nalaza iz rimskog doba, *HA* 7 (2001.), 167-172
- BOBOVEC 2002: A. Bobovec, Tragom arheoloških nalazišta Moslavine. Najstarija svjedočanstva o postojanju života i ljudske djelatnosti na području Moslavine, u: Pasarić 2002, 63-85
- BOBOVEC 2005a: A. Bobovec, Rimsko arheološko nalazište Kutinska lipa u Kutini, *ObHAD* 37/1 (2005.), 98-103
- BOBOVEC 2005b: A. Bobovec, Roman complex Ciglenice in Osekovo, u: Šegvić - Mirmik 2005, 111-117
- BOBOVEC 2006a: A. Bobovec, Osekovo, Ciglenice. Dosadašnji rezultati arheoloških istraživanja u drugom istražnom bloku, *ObHAD* 38/1 (2006.), 88-91
- BOBOVEC 2006b: A. Bobovec, Osekovo - Ciglenice, u: Durman 2006, 194-195
- BOJANOVSKI 1973: I. Bojanovski, Novi Elagabalov miljkaz iz Bosanske Posavine, *VAMZ* 3. s. 6-7 (1972.-1973.), 163-176
- BOJANOVSKI 1984: I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine IV: Rimski cesta *Siscia - Sirmium* (Tab. Peut.) i

- njena topografija (arheološko-topografska studija), *GCBI XXII/20* (1984.), 145-265
- BOJANOVSKI 1993: I. Bojanovski, Neki problemi prometne infrastrukture Brodskog Posavlja i Slavonije u antici, u: Čečuk 1993, 59-70
- BORN 1961: K. E. Born (ur.), *Historische Forschungen und Probleme*, [Festschrift Peter Rassow], Wiesbaden 1961.
- BRUNŠMID 1898: J. Brunšmid, Rimska cesta iz Dubice u Sisak, *VHAD* n. s. 6 (1898.), 195-199
- BRUNŠMID 1905: J. Brunšmid, Starine ranijega srednjega vijeka iz Hrvatske i Slavonije I, *VHAD* n. s. 8 (1905.), 208-220
- BULAT 1969: M. Bulat, Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji, *OsZ* 12 (1969.), 39-52
- BULAT 1977: M. Bulat, Stanje istraženosti antičkih naselja u Slavoniji, u: Vikić-Belančić 1977, 63-87
- BULAT 1983: M. Bulat, Dio rimske ceste Poetovio - Mursa u Podravini (po rukopisu ing. R. Franjetića "Kako je mogao izgledati rimski limes duž Save?"), *PdZ* 9 (1983.), 263-270
- BUNJAC I OSTALI 2003: B. Bunjac - B. Bunjac - J. Jahn - V. Matotek - I. Puzak - M. Šestak, *Pregled povijesti Međimurja*, Čakovec 2003.
- BURKOWSKY 1999a: Z. Burkowsky, *Sisak u prapovijesti, antici i starohrvatskom dobu*, [Katalog izložbe], Sisak 1999.
- BUZOV 2005: M. Buzov, The Romanization and Urbanization of the Roman Province of Pannonia in Light of the Autochthonous and Immigrant Populations, u: Sanader - Šegvić - Mirnik 2005, 125-143
- CALDWELL 2007: C. H. Caldwell, *Contesting Late Roman Illyricum: Invasions and Transformations in the Danubian-Balkan Provinces*, PhD thesis, Princeton University, 2007.
- CAMBI - BELAMARIĆ - MARASOVIĆ 2009: N. Cambi - J. Belamarić - T. Marasović (ur.), *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja / Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's Palace on the 1700th Anniversary of Existence*, [Zbornik radova], Split 2009.
- CARTER 1977: F. W. Carter (ur.), *An Historical Geography of the Balkans*, London - New York - San Francisco 1977.
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1974: A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoslovenske zemlje na Ptolemejevoj karti, u: Škrivanić 1974, 11-30
- CRNOBRNJA - ČELEKETIĆ 1998: N. Crnobrnja - V. Čeleketić, Nalazi antičkog novca na lokalitetima Klisina i Pustara u Batajnici - III deo, *GSAD* 14 (1998.), 233-240
- CUNTZ 1929: O. Cuntz, Apparatus criticus, u: *Itineraria Romana I: Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, izd. O. Cuntz, Leipzig 1929. (pretisak Stuttgart 1990.)
- CVETKOVIĆ 1971: B. Cvetković, Prošlost Špišić-Bukovice, u: Cvetković - Kahrić 1971, 3-14
- CVETKOVIĆ - KAHRIĆ 1971: B. Cvetković - D. Kahrić, *Tragom prošlosti Špišić-Bukovice*, Virovitica 1971.

- ČALIĆ - BERBER 1984: D. Čalić - Đ. Berber (ur.), *Četvrti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Zbornik radova I*, [JAZU, Zavod za znanstveni rad Osijek - Posebna izdanja 7], Osijek 1984.
- ČEČUK 1993: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i brodskom Posavlju. Znanstveni skup Slavonski Brod, 18. - 20. listopada 1988.*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 16], Zagreb 1993.
- ČEČUK 2003: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji i pogrebni ritusi na teritoriju Hrvatske. Znanstveni skup Bjelovar, 25. - 27. rujna 1996.*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 21], Zagreb 2003.
- ČUČKOVIĆ 1994: L. Čučković, Karlovačka arheologija 1991-1994., *ZGMK 3: Domovinski rat u Karlovcu 1991-1994.* (1994.), 187-200
- ČUČKOVIĆ 2006: L. Čučković, Ozalj, u: Durman 2006, 204-205
- DEGMEDŽIĆ 1957: I. Degmedžić, Sadržaj antiknih kamenih spomenika nađenih u Zagrebu i okolici, u: *Iz starog i novog Zagreba I*, Zagreb 1957., 91-117
- DELUKA - DRAGČEVIĆ - RUKAVINA 2003: A. Deluka - V. Dragčević - T. Rukavina, Roman roads in Croatia, u: Huerta 2003, 733-742
- DEMANDT 2007: A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.*, München 2007.
- DEMO 1981: Ž. Demo, Draganovec, Koprivnica - antička postaja Piretis (Peritur)?, *AP 23* (1981.), 71-75
- DEMO 1982: Ž. Demo, Prilog topografiji križevačke regije u antičko doba s osvrtom na numizmatičke nalaze, *KŽZ 2* (1982.), 75-92
- DIMITRIJEVIĆ 1961: D. Dimitrijević, Nekoliko podataka o rimskom limesu u Istočnom Sremu, u: Grbić 1961, 93-103
- DIMITRIJEVIĆ 1965: D. Dimitrijević, Rad Narodnog muzeja Zemun na istraživanju rimskog limesa u Sremu tokom 1965. godine, *AP 7* (1965.), 149-156
- DIMITRIJEVIĆ 1969: D. Dimitrijević, Istraživanje rimskog limesa u istočnom Sremu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacija, *OsZ 12* (1969.), 81-121
- DIMITRIJEVIĆ - KOVAČEVIĆ - VINSKI 1962: D. Dimitrijević - J. Kovačević - Z. Vinski, *Seoba naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, Zemun 1962.
- DINČEV 2007: V. Dinčev, The Fortresses of Thrace and Dacia in the Early Byzantine Period, *PBA 141* (2007.), 479-546
- DINIĆ 1959: M. Dinić (ur.), *Zbornik Konstantina Jirečeka I*, [Posebna izdanja Srpske akademije nauka knj. 326, Odeljenje društvenih nauka n. s. knj. 33], Beograd 1959.
- DIZDAR - LOŽNJAK DIZDAR 2008: M. Dizdar - D. Ložnjak Dizdar, Terenski pregled trase zapadne zaobilaznice oko grada belog Manastira, *AIA 4* (2008.), 98-101
- DURMAN 1975: A. Durman, *Arheološka topografija Banije*, Zagreb 1975.
- DURMAN 1992: A. Durman, O geostrateškom položaju Siscije, *OA 16* (1992.), 117-131
- DURMAN 2006: A. Durman (ur.), *Stotinu hrvatskih nalazišta*, Zagreb 2006.
- DŽAIĆ 1989: Z. Džaić, *Novogradiško područje u prehistoriji i antici*, [Katalog izložbe], Nova Gradiška 1989.

- FELETAR 1989: D. Feletar, *Podravina. Općine Đurđevac, Koprivnica i Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti I: Povijesno-geografski pregled od paleolita do 1945. godine*, Koprivnica² 1989.
- FITZ 1962: J. Fitz, *RE S IX*, Stuttgart 1962, 7-8, s. v. *Altinum*
- FREUTSMIEDL 2005: J. Freutsmiedl, *Römische Straßen der Tabula Peutingeriana in Noricum und Raetien*, Büchenbach 2005.
- FULIR 1967: M. Fulir, Kunovecbreg, Koprivnica - rimsko naselje (? postaja Sunista), *AP 9* (1967.), 180-185
- FULIR 1969: M. Fulir, Topografska istraživanja rimskih cesta na varaždinskom i medjimurskom području (1960-1967), *RSAZUZgod 6* (1969.), 363-431
- FULIR 1970: M. Fulir, Osvrt na položaj današnjeg Varaždina u nizu nekadanjih rimskih postaja, *GGM 4* (1970.), 5-20
- GABROVEC 1975: S. Gabrovec i drugi (ur.), *Arheološka najdišća Slovenije*, Ljubljana 1975.
- GORENC - NEMETH-EHRLICH 1983: M. Gorenc - D. Nemeth-Ehrlich, Pyrri, Komin - antička nekropola, *AP 24* (1983.), 103-104
- GORENC - NEMETH-EHRLICH 1984: M. Gorenc - D. Nemeth-Ehrlich, Istraživanja u Kominu 1982. i 1983. g., *VAMZ 3*. s. 16-17 (1983.-1984.), 299-301
- GORENC - VIKIĆ 1980: M. Gorenc - B. Vikić, *Varaždinske Toplice - Aquae Iasae*, Varaždinske Toplice 1980.
- GORENC - VIKIĆ 1984: M. Gorenc - B. Vikić, Antičko nasljeđe ludbreškog kraja, u: Mađarić 1984, 59-71
- GORENC - DAMEVSKI - DŽAIĆ 1985: M. Gorenc - V. Damevski - Z. Džaić, *Antičko ladanje i rimske vile u Benkovcu i Cagama*, [Katalog izložbe], Nova Gradiška 1985.
- GRAČANIN 2003: H. Gračanin, Bitka kod Murse 351. i njezin odjek, *SSlav 3* (2003.), 9-29
- GRAČANIN 2005: H. Gračanin, Huni i južna Panonija, *SSlav 5* (2005.), 9-47
- GRAČANIN 2006: H. Gračanin, Goti i južna Panonija, *SSlav 6* (2006.), 83-126
- GRAČANIN 2007: H. Gračanin, Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija, *SSlav 7* (2007.), 7-64
- GRAČANIN 2008: H. Gračanin, Roman South Pannonia in the Time of St. Martin of Tours, u: Jasmina Arambašić (ur.), *Sveti Martin Tourski kot simbol evropske kulture - Saint Martin de Tours, symbole de la culture européenne*, Ljubljana: Mohorjeva založba, 2008., 68-91 (slovenski prijevod *Rimska Južna Panonija v času svetega Martina Tourskega*, u: isto, 45-67)
- GRAČANIN 2009: H. Gračanin, The Role of Illyricum in the Tetrarchic Wars, u: Cambi - Belamarić - Marasović 2009, 597-608
- GRAF 1936: A. Graf, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*, [Dissertationes Pannonicae I/5], Budimpešta 1936.
- GRBIĆ 1961: M. Grbić (ur.), *Limes u Jugoslaviji I. Zbornik radova sa simposiuma o Limesu 1960 godine*, Beograd 1961.
- GREGL 1982: Z. Gregl, Zagreb-Stenjevec - terensko istraživanje 1981. g., *VAMZ 3*. s. 15 (1982.), 272-273

- GREGL 1983: Z. Gregl, Antičko naselje Zagreb - Stenjevec, *ObHAD* 15/1 (1983.), 24-25
- GREGL 1984: Z. Gregl, Pokušaj rekonstrukcije antičke cestovne mreže na području Zagreba, u: *Iz starog i novog Zagreba* 6, Zagreb 1984., 7-14
- GREGL 1987: Z. Gregl, O nekim povijesnim pitanjima nastanka i razvoja rimskodobnog naselja na lokalitetu Zagreb-Stenjevec, *HZ* 60 (1) (1987.), 61-73
- GREGL 1989: Z. Gregl, *Rimskodobna nekropola Zagreb-Stenjevec*, [Katalozi Arheološkog muzeja u Zagrebu 3], Zagreb 1989.
- GREGL 1991: Z. Gregl, *Rimljani u Zagrebu. Tragovi Rimskog Carstva u gradu i okolici*, Zagreb 1991.
- GULIN 2003: A. Gulin (ur.), *Sveti Ivan Zelina i zelinski kraj u prošlosti*, [Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 15. prosinca 2000. godine u Sv. Ivanu Zelini], Zagreb 2003.
- HERMAN KAURIĆ 2004: V. Herman Kaurić, *Krhotine povijesti Pakraca. Povijest naselja od prapovijesti do 1918. godine*, [Bibliotheca Croatica - Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia. Posebna izdanja; knj. 3], Slavonski Brod 2004.
- HOFFILER - SARIA 1938: V. Hoffiler - B. Saria, *Antike Inscripten aus Jugoslawien, Heft I. Noricum und Pannonia superior*, Zagreb 1938.
- HORVAT 1956: A. Horvat, *Spomenici arhitekture i likovne umjetnosti u Međumurju*, Zagreb 1956.
- HORVAT-LEVAJ - REBERSKI 1997: K. Horvat-Levaj - I. Reberski, *Ludbreg. Ludbreška Podravina*, Zagreb 1997.
- HUERTA 2003: S. Huerta (ur.), *Proceedings of the First International Congress on Construction History, Madrid, 20th-24th January 2003* I-III, Madrid 2003.
- ILKIĆ 2008: M. Ilkić, Popovac - lokalitet „Tuneli“, *VAMZ* 3. s. 41 (2008.), 199-208
- ISKRA-JANOŠIĆ 2001: I. Iskra-Janošić, *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*, [Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Centar za znanstveni rad u Vinkovcima, Posebna izdanja 13], Zagreb - Vinkovci 2001.
- ISKRA-JANOŠIĆ 2005: I. Iskra-Janošić, *Vinkovci u antici i srednjem vijeku*, Vinkovci 2005.
- ISKRA-JANOŠIĆ 2006: I. Iskra-Janošić, Stari Mikanovci, u: Durman 2006, 260-261
- JAKOVLJEVIĆ 1990: G. Jakovljević, Arheološka topografija Bilo-gore - antički period, *BjZ* 1990, 114-123
- JANKULOV 1952: B. Jankulov, Utvrđenja Rimljana i varvara iz doba seobe naroda u Bačkoj i Banatu, *RVM* 1 (1952.), 7-37
- JIREČEK 1959: K. Jireček, Vojna cesta od Beograda do Carigrada i balkanski klaneci, u: Dinić 1959, 71-190 (= K. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie*, Prag 1877)
- KATANČIĆ 1824-1825: M. P. Katancsich, *Orbis antiquus ex tabula itineraria quae Theodosii Imp. et Peutingeri audit ad systema geographiae redactus et commentario illustratus* I-II, Budim 1824.-1825.
- KIENAST 1996: D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1996.

- KLEMENC 1938: J. Klemenc, *Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Zagreb*, Beograd 1938.
- KLEMENC 1953: J. Klemenc, Teodozijev pohod proti Maximusu iz Siscije do Petovija, *ZČ* 6-7 (1952. - 1953.), 78-88
- KLEMENC 1961: J. Klemenc, Limes u Donjoj Panoniji, u: Grbić 1961, 5-45
- KLEMENC 1963: J. Klemenc, Der pannonische Limes in Jugoslawien, u: Novak 1963, 55-68
- KLEMENC - SARIA 1936: J. Klemenc - B. Saria, *Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj*, Beograd - Zagreb 1936.
- KLEMENČIĆ - VUJASINOVIĆ 2000: A. Klemenčić - B. Vujasinović, Povijesni pregled razvitka prometa i cestogradnje u Hrvatskoj do kraja 19. stoljeća, *GG* 2000 (2000.), 1-94
- KNEZ - PETRU - ŠKALER 1960: T. Knez - P. Petru - S. Škaler, *Neviodunum: Municipium Flavium Latobiorum. Opis antičnega mesta in njegove prezgodovine*, Novo Mesto 1961.
- KNEZOVIĆ - PINTARIĆ 2006: I. Knezović - T. Pintarić, Zaštitni sustavni terenski pregled područja općina Kravarsko i Pokupsko (2003.-2005.), *ObHAD* 38/1 (2006.), 156-162
- KORDA 1961: J. Korda, Tragom limesa od Vukovara do Iloka s osobitim obzirom na Cibalae, u: Grbić 1961, 59-65
- KOSANOVIĆ 1979: N. Kosanović, Evolucija naselja u Slavoniji. Od najranijeg naseljavanja do savremenih urbanih formi (oblikovanje naselja, gravitacioni faktori i procesi), *OsZ* 17 (1979.), 153-175
- KUHOFF 2001: W. Kuhoff, *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284-313 n. Chr.)*, Frankfurt am Main - Berlin - Bern - Bruxelles - New York - Oxford - Wien 2001.
- KUKULJEVIĆ 1873: I. Kukuljević, Panonija rimska, *RJAZU* 23 (1873.), 86-157
- LANG 1965: A. Lang (ur.), *Slavonija*, Osijek 1965.
- LAURENCE 2002: Ray Laurence, *The roads of Roman Italy. Mobility and Cultural Change*, London - New York 2002.
- LENGYEL - RADAN 1980: A. Lengyel - G. T. B. Radan (ur.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Lexington - Budimpešta 1980.
- LENSKI 2002: N. Lenski, *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley - Los Angeles - London 2002.
- LOVENJAK 2003: M. Lovrenjak, Municipium Flavium Latobiorum Neviodunum, u: Šašel Kos - Scherrer 2003, 93-105
- LOVRENČEVIĆ 1979: Z. Lovrenčević, Rimske ceste i naselja u bilogorsko-podravskoj regiji (I), *AP* 21 (1979. [1980.]), 233-248
- LOVRENČEVIĆ 1980: Z. Lovrenčević, Rimske ceste i naselja u bilogorsko-podravskoj regiji (II), *AP* 22 (1980. [1981.]), 195-208
- LÖWE 1961: H. Löwe, Theoderichs Gepidensieg im Winter 488/489. Eine historisch-geographische Studie, u: Born 1961, 1-16
- MAĐARIĆ 1984: V. Mađarić (ur.), *Ludbreg*, Ludbreg 1984.

- MAGNANI - BANCHIG - VENTURA 2005: S. Magnani - P. Banchig - P. Ventura, Il ponte romano alla Mainizza e la via Aquileia-Emona, *AquilNost* 76 (2005.), 81-136
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1984: N. Majnarić-Pandžić (ur.), *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Znanstveni skup Vukovar 6-9. X. 1981.*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 9], Zagreb 1984.
- MARKOVIĆ 1978: M. Marković, Razvoj prometa i prometnica na području sjeverne Hrvatske kroz studij starijih i novijih geografskih karata, *AHOI* 5 (1978.), 89-103
- MARKOVIĆ 1983: M. Marković, Geografske i historijske odrednice Varaždina tijekom proteklih 800 godina, u: Mohorovičić 1983, 25-37
- MARKOVIĆ 1986: M. Marković, Geografski položaj i povijesno-geografski prikaz područja Virovitice, u: Mohorovičić 1986, 41-52
- MARKOVIĆ 2002: M. Marković, *Slavonija. Povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb 2002.
- MARKOVIĆ 2003a: M. Marković, *Međimurje. Stanovništvo i naselja*, Zagreb 2003.
- MARKOVIĆ 2004: M. Marković, *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske*, Zagreb 2004.
- MARKOVIĆ 1985: Z. Marković, Rekognosciranje uz trasu plinovoda oko Koprivnice i Virja u 1985. godini, *ObHAD* 17/3 (1985.), 36-38
- MARKOVIĆ 1990: Z. Marković, Noviji i neobjavljeni arheološki nalazi iz Podravine i kalničko-bilogorske regije (III.), *PdZ* 16 (1990.), 117-132
- MARKOVIĆ 1994: Z. Marković, Koprivnica i najuža okolica od pretpovijesti do kasnog srednjeg vijeka, *PdZ* 19-20 (1993. - 1994.), 107-127
- MARKOVIĆ 2003b: Z. Marković, Povijest naseljenosti koprivničkog kraja - od prvih početaka do razvijenog srednjeg vijeka, u: Slukan Altić 2003, 19-27
- MAYER 1935: A. Mayer, Iasi, *VHAD* n. s. 16 (1935.), 69-82
- MEDOVIĆ 1986: P. Medović (ur.), *Materijali XXII* [XII kongres arheologa Jugoslavije *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1984.], Novi Sad 1986.
- MIGOTTI 1998: B. Migotti, Povijest istraživanja Štrbinaca i pitanje ubikacije Certisije, u: Migotti - Šlaus - Dukat - Perinić 1998, 73-78
- MIGOTTI 2001: B. Migotti, Je li rimska Certisija bila na Štrbincima kod Đakova?, *ZMD* 5 (2001.), 77-95
- MIGOTTI 2006: B. Migotti, Štrbinci, u: Durman 2006, 268-269
- MIGOTTI - ŠLAUS - DUKAT - PERINIĆ 1998: B. Migotti - M. Šlaus - Z. Dukat - Lj. Perinić, *Accede ad Certissiam. Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Zagreb 1998.
- MIKL-CURK 1980: I. Mikl-Curk (ur.), *Materijali XVII* [Simpozijum praistorijske i antičke sekcije Saveza arheoloških društava Jugoslavije *Putevi i komunikacije u antici*, Peć 1978.], Beograd 1980.
- MILIN 2004: M. Milin, Bassianae, u: Šašel Kos - Scherrer 2004, 253-268
- MILLER 1916: K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart 1916. (pretisak Rim 1964.)

- MILOŠEVIĆ 1971: A. Milošević, Roman Brick Stamps from Sirmium, u: Popović 1971, 95-117
- MILOŠEVIĆ 1988: P. Milošević, O trasi puta Sirmium-Fossis i Sirmium-Bononia, *Starinar* 39 (1988.), 117-123
- MILOŠEVIĆ 1998: P. Milošević, Rezultati antičkih arheoloških istraživanja u Sremu i Sirmijumu, *GSAD* 14 (1998.), 9-20
- MINICHREITER 1984: K. Minichreiter, Rekognosciranja arheoloških lokaliteta Baranje, *ObHAD* 16 (1984.), 32-36
- MINICHREITER 1986: K. Minichreiter, Pregled arheoloških nalaza na području općine Virovitica, u: Mohorovičić 1986, 81-89
- MINICHREITER 1987: K. Minichreiter, Arheološko blago Baranje, *AZZRO* 5 (1986. - 1987.), 43-142
- MINICHREITER 1989: K. Minichreiter, Prilog poznavanju kasnoantičke arhitekture na području Slavonije i Baranje, *Lychnid* 7 (1989.), 181-194
- MIRKOVIĆ 1971: M. Mirković, *Sirmium - its history from the 1 century A. D. to 582 A. D.*, u: Popović 1971, 5-94
- MIŠKIV 2004: J. Miškiv, Brod i Brodsko Posavlje u antici i ranom srednjem vijeku, u: Rem - Ščrbašić 2004, 20-24
- MIŠKIV 2006: J. Miškiv, Brodsko-posavska županija, u: Durman 2006, 47-49
- MOHOROVIČIĆ 1983: A. Mohorovičić (ur.), *Varaždinski zbornik*, [Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Varaždinu od 1. do 3. listopada 1981. godine povodom obilježavanja 800. godišnjice grada], Varaždin 1983.
- MOHOROVIČIĆ 1986: A. Mohorovičić (ur.), *Virovitički zbornik 1234-1984*, [Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Virovitica u prošlosti i sadašnjosti", održanog u Virovitici od 2. do 3. listopada 1984. godine u povodu obilježavanja 750. godišnjice spomena i 40. godišnjice oslobođenja Virovitice], Virovitica 1986.
- MOLNÁR 1998: A. Molnár (ur.), *Zalalövő története az ókortól napjainkig*, Zalalövő 1998.
- MÓCSY 1962: A. Mócsy, *RE* S IX, Stuttgart 1962, 515-776, s. v. *Pannonia*
- MÓCSY 1974: A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London - Boston 1974.
- NEMETH-EHRLICH 1986: D. Nemeth-Ehrlich, Arheološka istraživanja u Orešcu kod Virovitice, u: Mohorovičić 1986, 103-106
- NEMETH-EHRLICH - KUSAN SPALJ 2003: D. Nemeth-Ehrlich - D. Kušan Špalj, Municipium Andautonia, u: Šašel Kos - Scherrer 2003, 107-129
- NEUMANN 1972: A. R. Neumann, *KIP* IV, 1972., 1118, s. v. *Praetorium*
- NOVAK 1963: G. Novak (ur.), *Quintus congressus internationalis limitis Romani studiosorum. Foederativa Popularis Res Publica Iugoslavia MCMLXI*, [ARR 3], Zagreb 1963.
- OLUJIĆ 2007: B. Olujić, *Povijest Japoda*, Zagreb 2007.
- PAHIČ 1965: S. Pahič, K poteku rimskih cest med Ptujem in Središčem, *AV* 15-16 (1964. - 1965.), 283-320
- PASARIĆ 2002: D. Pasarić (ur.), *Kutina. Povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Kutina 2002.

- PAŠALIĆ 1960: E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960.
- PATSCH 1990: K. Patsch, *Lika u rimsko doba*, Gospić 1990.
- PELIKAN 1997: D. Pelikan, *Slatina u vjetrovima povijesti*, Slatina 1997.
- PETRIĆ 1994: H. Petrić, Antičke ceste i naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, *ObHAD* 26/1 (1994.), 32-39
- PETRU 1969: P. Petru, Rimski grobovi iz Dobove, Ribnice in Petrušnje vasi, *RSAZUZgod* 6 (1969.), 5-82
- PETRU - PETRU 1978: S. Petru - P. Petru, *Neviodunum: Drnovo pri Krškem. Katalog najdb*, [Katalogi in monografije 15], Ljubljana 1978.
- PILETIĆ 1986: D. Piletić, Acumincum i Burgenae - Dva važna uporišta na donjopanskom Limesu, u: Medović 1986, 137-143
- PILETIĆ - RAŠIĆ 1961: D. Piletić - B. Rašić, Pregled radova Vojnog muzeja JNA na limesu od Novih Banovaca do Sremskih Karlovaca, u: Grbić 1961, 87-92
- PINTEROVIĆ 1961: D. Pinterović, O rekognosciranju baranjskog sektora limesa, u: Grbić 1961, 43-45
- PINTEROVIĆ 1968: D. Pinterović, Limesstudien in der Baranja und in Slawonien, *Archlug* 9 (1968.), 55-82
- PINTEROVIĆ 1969: D. Pinterović, Problemi u istraživanju Limesa na sektoru Batina Skela - Ilok, *OsZ* 12 (1969.), 53-69
- PINTEROVIĆ 1970: D. Pinterović, Slavonija kao dio rimske Panonije, u: Radauš 1970, 79-100
- PINTEROVIĆ 1975: D. Pinterović, Nepoznata Slavonija, *OsZ* 14-15 (1973. - 1975.), 123-166
- PINTEROVIĆ 1978: D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978.
- PIRKOVIČ 1968: I. Pirkovič, *Crucium: rimska poštna postaja med Emono in Neviodunum. Od hipoteze do teorije*, [Situla 10], Ljubljana 1968.
- POPOVIĆ 1969: D. Popović, Rekognosciranje u Sremu, *AP* 11 (1969.), 249-259
- POPOVIĆ 1980: D. Popović, Glavna antička komunikacija u Sremu u svjetlu arheoloških istraživanja, u: Mikl-Curk 1980, 101-107
- POPOVIĆ 1971: V. Popović (ur.), *Sirmium I - Archaeological investigations in Syrmian Pannonia / Arheološka istraživanja u Sremu*, Beograd 1971.
- POPOVIĆ - VASILJEVIĆ 1970: D. Popović - M. Vasiljević, Rekognosciranje rimskog puta Sirmium - Mursa, *AP* 12 (1970.), 193-194
- POTREBICA 2006: H. Potrebica, Požeško-slavonska županija, u: Durman 2006, 43-45
- PUZAK 2003: I. Puzak, Međimurje u prapovijesti, antičkom i srednjovjekovnom razdoblju, u: Bunjac i ostali 2003, 17-47
- RADAUŠ 1970: V. Radauš (ur.), *Zbornik radova Prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje, Osijek, 17-19. V. 1970.*, Osijek 1970.
- REDŐ 1998: F. Redő, Zalalövő története az ókorban, u: Molnár 1998, 5-50
- REM - SERBASIĆ 2004: V. Rem - J. Ščrbašić (ur.), *Brodsko-posavska županija. Povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Vinkovci 2004.

- SALAJIĆ 2003: S. Salajić, Novim nalazima do novih spoznaja o virovitičkom području, u: Čečuk 2003, 87-94
- SALAJIĆ 2006: S. Salajić, Nastavak iskopavanja srednjovjekovne nizinske utvrde u gradskom parku u Virovitici i iskopavanje rimske kuće u Orešcu, *ObHAD* 38/2 (2006), 114-121
- SANADER - ŠEGVIĆ - MIRNIK 2005: M. Sanader - M. Šegvić - I. Mirnik (ur.), *Illyrica antiqua. Ob honorem Duje Rendić-Miočević*, [Radovi s međunarodnog skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6.-8. XI. 2003], Zagreb 2005.
- SARIA 1963: B. Saria, *RE* XXIV, Stuttgart 1963., 680, s. v. *Quadriburgium 3*
- SCHEJBAL 2003: B. Schejbal, Prilog rekonstrukciji rimskih komunikacija na jaškom municipalnom teritoriju, u: Čečuk 2003, 95-119
- SCHEJBAL 2004: B. Schejbal, Municipium Iasorum (Aquae Balissae), u: Šašel-Kos - Scherrer 2004, 99-129
- SEECK 1919: O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit*, Stuttgart 1919.
- SLUKAN ALTIĆ 2003: M. Slukan Altić, *Povijesni atlas gradova III: Koprivnica*, Zagreb 2003.
- SOKAČ-ŠTIMAC 1975: D. Sokač-Štimac, Arheološko iskopavanje kasnorimske nekropole kod Tekića, *GSM* 28 (1975.), 23-25
- SOKAČ-ŠTIMAC 1984a: D. Sokač-Štimac, Prilog arheološkoj topografiji Požeške kotline u svjetlu iskopavanja 1980. godine, u: Majnarić-Pandžić 1981, 129-141
- SOKAČ-ŠTIMAC 1984b: D. Sokač-Štimac, Arheološka iskapanja u Požeškoj kotlini, u: Čalić - Berber 1984, 116-137
- SOKAČ-ŠTIMAC 1995: D. Sokač-Štimac, Arhitektura kasne antike u požeškom kraju, *ZD* 1 (1995.), 173-180
- SOKAČ-ŠTIMAC - BULAT 1974: D. Sokač-Štimac - M. Bulat, Rimska nekropola na Treštanovačkoj gradini. Prvi rezultati arheoloških istraživanja, *PoZ* 4 (1974.), 116-140
- SOPRONI 1979: S. Soproni, Municipium Halicanum, *FA* 30 (1979.), 91-98
- SOPRONI 1980a: S. Soproni, Geography of Pannonia, u: Lengyel - Radan 1980, 57-63
- SOPRONI 1980b: S. Soproni, Roads, u: Lengyel - Radan 1980, 207-217
- SOPRONI 1985: S. Soproni, *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes*, [Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38], München 1985.
- SPAJIĆ 1965: E. Spajić, Razdoblje do propasti Rimskog carstva, u: Lang 1965, 9-14
- SREMAC 2008: R. Sremac, Prilog poznavanju toponima opštine Šid sa posebnim osvrtom na rimske lokalitete, *GSAD* 24 (2008.), 313-328
- STRBAŠIĆ 1997: M. Strbašić (ur.), *Požega 1227 - 1977*, Slavonska Požega 1977.
- STRUKIĆ 2003: H. Strukić, Arheološki nalazi i nalazišta Sv. Ivana Zeline kao dije-la Prigorja, u: Gulin 2003, 211-224
- SZAVITZ NOSSAN 1970: S. Szavitz Nossan, Ceste Karlovac - Senj od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća, *SenjZb* 4 (1970.), 127-167
- SZŐKE 1996: B. M. Szőke, A muravidék kora középkori története [The Mura-region in the early Middle Ages], u: Balažic - Vándor 1996, 65-82

- ŠARANOVIĆ-SVETEK 1967: V. Šaranović-Svetek, Orolik, Rajterovo brdo - antičko nalazište, *AP* 9 (1967.), 108-111
- ŠARANOVIĆ-SVETEK 1990: V. Šaranović-Svetek, Ciglarstvo kao značajna privredna grana na području jugoslovenskog dela provincije Donje Panonije, *RVM* 32 (1990.), 41-80
- ŠARIĆ 1977: I. Šarić, Antičko naselje u Petrijancu, u: Vikić-Belančić 1977, 49-62
- ŠAŠEL 1975: J. Šašel, Rimske ceste v Sloveniji, u: Gabrovec 1975, 74-99
- ŠAŠEL 1992: J. Šašel, *Opera selecta*, [Situla 30], Ljubljana 1992.
- ŠAŠEL 1992a: J. Šašel, The struggle between Magnentius and Constantius II for Italy and Illyricum, u: Šašel 1992, 716-727
- ŠAŠEL KOS 2003: M. Šašel Kos, Emona was in Italy, not in Pannonia, u: Šašel-Kos - Scherrer 2003, 11-19
- ŠAŠEL-KOS - SCHERRER 2003: M. Šašel Kos - P. Scherrer (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia - Die Autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia I*, [Situla 41], Ljubljana 2003.
- ŠAŠEL-KOS - SCHERRER 2004: M. Šašel Kos - P. Scherrer (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia - Die Autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia II*, [Situla 42], Ljubljana 2004.
- ŠEGVIĆ 1988: M. Šegvić, Natpis veterana XV. Apolinarske legije, *VAMZ* 3. s. 21 (1988.), 57-66
- ŠEGVIĆ 2006: M. Šegvić, Topusko, u: Durman 2006, 270-271
- ŠIMEK 1998: M. Šimek, Rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja i konzervatorskih zahvata na području Varaždinske županije, *RZZRVž* 10-11 (1998.), 455-475
- ŠIŠIĆ 1896: F. Šišić, *Županija virovitička u prošlosti*, Osijek 1896.
- ŠKRIVANIĆ 1974: G. Škrivanić, *Monumenta cartographica Jugoslaviae I: Antičke karte*, [Posebna izdanja Istorijeskog instituta; knj. 17], Beograd 1974.
- ŠKRIVANIĆ 1974a: G. Škrivanić, Jugoslovenske zemlje na Pojtingerovoj tabli, u: Škrivanić 1974, 33-58
- ŠKRIVANIĆ 1977: G. Škrivanić, Roman Roads and Settlements in the Balkans, u: Carter 1977, 115-145
- TILBURG 2007: Cornelis van Tilburg, *Traffic and Congestion in the Roman Empire*, London - New York 2007.
- TOMIČIĆ 1966: Ž. Tomičić, Ludbreg - rimsko naselje, *AP* 8 (1966.), 116-120
- TOMIČIĆ 1986a: Ž. Tomičić, *Rezultati arheoloških istraživanja u Međimurju 1974-1985.*, Čakovec 1986.
- TOMIČIĆ 1986b: Ž. Tomičić, Arheološka slika antike u Međimurju, *Međimurje* 9 (1986.), 183-218
- TOMIČIĆ 1997: Ž. Tomičić, Arheološka topografija i toponimija (Iovia - Botivo - Ludbreg), u: Horvat-Levaj - Reberski 1997, 21-41 (= Tomičić 1999b)
- TOMIČIĆ 1999: Ž. Tomičić, *Panonski periplus. Arheološka topografija kontinentalne Hrvatske*, Zagreb 1999.
- TOMIČIĆ 1999a: Ž. Tomičić, Arheološki zemljovid područja grada Slatine, u: Tomičić 1999, 167-195

- TOMIČIĆ 1999b: Ž. Tomičić, Arheološka topografija i toponimija Ludbrega i okoliše, u: Tomičić 1999, 133-136
- ULBERT 1981: T. Ulbert, *Ad Pirum (Hrušica). Spätrömische Passbefestigung in den Julischen Alpen*, [Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31], München 1981.
- VASIĆ 1983: M. Vasić, Čezava - Castrum Novae, *Starinar* 33-34 (1982.-1983.), 91-122
- VEDALDI IASBEZ 1994: V. Vedaldi Iasbez, *La Venetia orientale e l'Histria. Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell'impero romano d'Occidente*, [Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina 5], Rim 1994.
- VEJVODA - ŠTIMAC 1977: V. Vejvoda - J. Štimac, Arheološki podaci Požeške kotline, u: Strbašić 1977, 84-94
- VIDOVIĆ 2003: J. Vidović, *Arheološki nalazi i nalazišta antiknog doba u Međimurju*, [katalog i vodič stalnim postavom], Čakovec 2003.
- VIKIĆ-BELANČIĆ 1968: B. Vikić-Belančić, Istraživanje u Jalžabetu kao prilog upoznavanju života u zaleđu dravskog limesa, *VAMZ* 3. s. 3 (1968.), 75-102
- VIKIĆ-BELANČIĆ 1977: B. Vikić-Belančić (ur.), *Materijali XIII [Simpozijum Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima]*, Varaždin 1975., Beograd 1977.
- VIKIĆ-BELANČIĆ 1977a: B. Vikić-Belančić, Tipovi naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (u svjetlu novih istraživanja), u: Vikić-Belančić 1977, 35-47
- VIKIĆ-BELANČIĆ 1996: B. Vikić-Belančić, Rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta u Varaždinskim Toplicama, *RZZRVž* 8-9 (1996.), 11-34
- VIKIĆ - GORENC 1968a: B. Vikić - M. Gorenc, *Prilog istraživanju antiknih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1968.
- VIKIĆ - GORENC 1968b: B. Vikić - M. Gorenc, Ludbreg, antičko naselje, *AP* 10 (1968.), 129-131
- VISY 1988: Z. Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budimpešta 1988.
- VUKOVIĆ 1994: D. Vuković, *Siscija - vizija rimskoga grada u Panoniji*, Sisak 1994.

Summary

ROMAN ROADS AND COMMUNICATIONS IN LATE ANTIQUE SOUTH PANNONIA

Based on written sources and archeological evidence, as well as relevant historiographic literature, the paper discusses the traffic communications in late antique South Pannonia with special regard to three Roman road axes that existed in that area: the Podravian, the Posavian, and the Danubian (the limes) roads. The vicinal roads are also given the attention, especially the so-called inner road that intersected transversely and longitudinally the interior of the Sava-Drava-Danube interamnium, and connected the central area with main traffic routes. The main focus is on the topographic issues and identification of the network of Roman road stations.

Even a glance at the Roman traffic routes recorded in literary sources and established on the ground clearly shows the development of the Roman traffic system in South Pannonia and its functionality in the late antique period. Along with three road axes, the Podravian, the Posavian and the Danubian (the limes) roads, the regional, inner road (via mediterranea) was of paramount importance. No less important were the vicinal roads that connected larger settlements, such as the routes from Marsonia to Certis<i>a or from Aquae Iasae to Iovia Botivum, cut short the length of some routes, such as the Posavian road that had an alternative, more straight link to Siscia through modern Turopolje, or directly connected major road links, for example the Aqua Viva-Pir-Andautonia-Siscia and the Bononia-Sirmium roads. These main and principal routes were complemented by a series of minor and secondary roads, which made practically the entire Sava-Drava-Danube interamnium interwoven with road network. Further on-the-ground research should additionally elucidate the courses of already established routes and certainly bring new traffic links to light, especially when it comes to junction towns such as Aquae Iasae, Aquae Balissae and Certis<i>a. Finally, the proposed identification of road stations does not exhaust in any way the possibility of varying hypotheses, particularly with regard to data scarcity and uncertainty of itinerary and other sources, and the fact that the creation of a thorough archaeological picture is still in many ways ahead.

Key words: Roman roads, road stations, South Panonia, late antiquity.